

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΜΕΤΡΑ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ 1974-
1976**

ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΗΣ ΚΑΣΙΩΝΗΣ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ / 2019

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΜΕΤΡΑ ΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ 1974-
1976**

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη
Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο
Νεάπολις**

ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΗΣ ΚΑΣΙΩΝΗΣ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ / 2019

Copyright © Χρυσοβαλάντης Κασιώνης, 2019.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: Χρυσοβαλάντης Κασιώνης

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Μέτρα στήριξης των προσφύγων 1974-1976

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

- Πρώτος Επιβλέπων Πανεπιστήμιο Νεάπολις

.....
(Ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή)

- Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής

.....
(Ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή)

- Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής

.....
(Ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή)

- Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής

.....
(Ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή)

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο Χρυσοβαλάντης Κασιώνης, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «*Μέτρα στήριξης των προσφύγων 1974-1976*», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο Δηλών

Χρυσοβαλάντης Κασιώνης

.....

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας διατριβής, ήταν να μελετήσει την εξέλιξη των μέτρων στήριξης των προσφύγων στην Κύπρο συνέπεια της τουρκικής εισβολής. Η υπό εξέταση περίοδος που επικεντρώνεται η διατριβή είναι η περίοδος 1974-1976. Οι πλείστες σχετικές αναφορές στην πιο πάνω περίοδο, παραθέτουν απλά τα διάφορα μέτρα στήριξης που είχαν ληφθεί υπέρ των προσφύγων. Η παρούσα διατριβή εκτείνεται πέραν των πιο πάνω αναφορών, μελετώντας την εξέλιξη και τη μορφή που είχαν πάρει τα μέτρα στήριξης των προσφύγων. Αυτό καθίσταται δυνατό, μέσα από το διαχωρισμό της υπό εξέτασης περιόδου σε τρεις φάσεις, γεγονός το οποίο αποτελεί και πρωτοτυπία της παρούσας διατριβής. Μέσα από αυτόν το διαχωρισμό, η διατριβή αναδεικνύει και τους λόγους πίσω από τις διάφορες μορφές που είχαν πάρει τα μέτρα στήριξης.

Η διατριβή αναδεικνύει τον κομβικό ρόλο που διαδραμάτισε η βοήθεια από την Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους πρόσφυγες, τις Η.Π.Α. και την Ελλάδα. Η ανάλυση της βοήθειας από τα προαναφερθέντα μέρη, φανερώνει διαφορές στα κίνητρά τους. Εντούτοις, αποτελεί σημαντικό γεγονός ότι η εν λόγω βοήθεια σημειώθηκε καθόλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Επεκτάθηκε μάλιστα σημαντικά και πέραν αυτής. Το γεγονός ότι η προαναφερθείσα βοήθεια δεν περιορίστηκε μόνο στην προσωρινή ανακούφιση των προσφύγων, συνέβαλε σημαντικά στην προσπάθεια επανενσωμάτωσής των προσφύγων στην οικονομία.

Επιπλέον, οι δράσεις της Κυβέρνησης μέσω της κατάθεσης διάφορων νομοσχεδίων, Έκτακτων Σχεδίων Οικονομικής Δράσεως και ίδρυσης σχετικών Υπηρεσιών (Υπηρεσία Μέριμνας και Ειδικό Ταμείο), συνέβαλαν στην πιο πάνω προσπάθεια. Η παρούσα διατριβή αναλύει τέσσερεις παράγοντες που διαμόρφωσαν το είδος των κυβερνητικών πολιτικών για αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος. Αυτοί ήταν το μέγεθος και οι ιδιαιτερότητες του προσφυγικού προβλήματος, η επιθυμία της Κυβέρνησης για κλίμα σταθερότητας, το τετελεσμένο του μακροχρόνιου αγώνα για επίλυση του Κυπριακού και η δίκαιη κατανομή των βαρών της εισβολής. Βασικοί άξονες της κυβερνητικής πολιτικής για αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος, αποτέλεσαν το επίπεδο διαβίωσης των προσφύγων, η στέγαση και η εργοδότησή τους.

Το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης θεσμοθετήθηκε νομικά για πρώτη φορά, χωρίς όμως αυτό να αποτελέσει αντικίνητρο για επανένταξη των προσφύγων στην αγορά εργασίας. Τουναντίον, οι κυβερνητικές προσπάθειες προσανατολίστηκαν στην

αύξηση της απασχόλησης των προσφύγων. Προς αυτή την κατεύθυνση, στηρίχθηκε ο βιομηχανικός τομέας, ο οποίος σε συνδυασμό με την αύξηση των εξαγωγών, έκανε εφικτή την απασχόληση των προσφύγων.

Το στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων, εκτός από κοινωνικούς σκοπούς εξυπηρέτησε και αναπτυξιακούς. Μέσα από τα μεγάλα σε έκταση στεγαστικά σχέδια, κατέστη δυνατή η ανάπτυξη του κατασκευαστικού τομέα και της οικονομίας γενικότερα. Κατά τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου, είχαν τεθεί οι βάσεις της στεγαστικής πολιτικής που θα εφαρμοζόταν σε ευρεία κλίμακα τα επόμενα έτη. Παρόλα αυτά, κατά τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου, τη σημαντικότερη στεγαστική λύση των προσφύγων αποτέλεσε η χρήση των εγκαταλελειμμένων τουρκοκυπριακών κατοικιών.

Η όλη αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος της Κυβέρνησης, εντάχθηκε στα πλαίσια της γενικότερης αναπτυξιακής πολιτικής της. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να αγνοούνται μια σειρά από ευνοϊκές συγκυρίες, οι οποίες κατέστησαν εφικτή την ένταξη του προσφυγικού προβλήματος εντός της αναπτυξιακής πολιτικής της Κυβέρνησης.

ABSTRACT

The purpose of this dissertation was to study the evolution of refugee support measures in Cyprus, because of the Turkish invasion, during the reference period 1974-1976. Most of the relevant studies covering the reference period, simply list the various refugee support measures. The current dissertation goes beyond the above measures, examining the evolution and form of refugee support measures during the reference period. This was possible by separating the reference period into three phases, which is a prototype of this dissertation. Through this separation, the dissertation also highlights the reasons behind the various forms of refugee support measures.

The current dissertation highlights the crucial role of the assistance provided by UNHCR, USA and Greece. The analysis of the assistance from the aforementioned parties, reveals differences in their motives. However, it is a significant fact that this assistance has taken place throughout the whole reference period, but has also extended beyond that. The fact that the aforementioned assistance was not limited to the temporary relief of refugees, has significantly contributed to their reintegration into the economy.

In addition, Government actions through various legislation, Emergency Economic Action Plans and the establishment of relevant Services (Service for the Displaced Persons and Special Fund), have contributed to the above reintegration. The current dissertation analyzes four factors that have shaped the kind of Government policies to address the refugee problem. These were the magnitude and specificity of the refugee problem, the government's desire for stability, the expected long duration of a solution to the Cyprus Problem, and the fair distribution of the burdens of the Turkish invasion among the population. The main pillars of the Government's policy to address the refugee problem were the standard of living, housing, and employment of refugees.

The minimum standard of living was legally set for the first time, trying at the same time not to provide disincentives for the reintegration of refugees in the labor market. Government efforts have focused on increasing the employment of refugees. In this direction, the industrial sector was supported, which combined with increased exports, made it possible for refugees to be employed.

The housing problem of refugees, in addition to social purposes, also served developmental purposes of the Government. Through large-scale housing projects, it

has been possible to develop the construction sector and the economy in general. During the reference period, the foundations of a broad-based housing policy that would be applied in the coming years were laid. However, during the reference period, the most important housing solution for refugees was the use of the abandoned Turkish Cypriot homes.

The government approach to the refugee problem, was a holistic approach aim to integrate the refugee problem into its overall development policy. However, a series of favorable circumstances, which have made it possible to integrate the refugee problem into the government's development policy, should not be overlooked.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Πανεπιστήμιο Νεάπολις για την ευκαιρία που μου έδωσε να είμαι μέρος του Μεταπτυχιακού Προγράμματος της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας. Πρωτίστως θα ήθελα να ευχαριστήσω τους διδάσκοντες κκ. Ανδρέα Κάρυο, Αντώνη Κλάψη, Γιώργο Γεωργή, Κυριάκο Ιακωβίδη και Μάριο Ευρυβιάδη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Κυριάκο Ιακωβίδη, επιβλέπων καθηγητή της παρούσας διατριβής, για την καθοδήγησή του τόσο στην επιλογή του θέματος όσο και στην όλη ανάπτυξη της παρούσας διατριβής.

*Δόστε μας πίσω τα παιδιά μας,
Και την ψυχή μας, την ψυχή μας.
Δεν έχουν έλεος οι κουβέρτες σας,
Δεν έχουν την ξανθή ματιά του βρέφους μας
Οι προσφορές σας οι εύρωστες.*

Κύπρου Χρυσάνθη «Εξομολόγηση»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ - Η πρώτη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων και οι πρώτες αντιδράσεις.....	2
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ - Η μετάβαση στη δεύτερη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων.....	7
1. Το μέγεθος και οι ιδιαιτερότητες του προβλήματος.....	7
2. Σε αναζήτηση ηρεμίας, σταθερότητας και κλίματος εμπιστοσύνης.....	10
3. Η συνειδητοποίηση για το τετελεσμένο του μακροχρόνιου αγώνα.....	13
4. Η δίκαιη κατανομή των βαρών της εισβολής.....	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ - Η δεύτερη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων και η δημιουργία κυβερνητικών πολιτικών	17
1. Η δημιουργία κυβερνητικών πολιτικών.....	17
2. Το επίπεδο διαβίωσης των προσφύγων	21
3. Η στεγαστική πολιτική των προσφύγων.....	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ - Η τρίτη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων και η επανενσωμάτωσή τους στην οικονομία.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ - Οι πρόσφυγες εντός της Αναπτυξιακής Πολιτικής της περιόδου 1974-1976.....	33
Συμπεράσματα	40
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	46
ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΩΝ.....	48
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	49

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διατριβή επικεντρώνεται στα μέτρα στήριξης των Ελληνοκυπρίων προσφύγων, συνέπεια της τουρκικής εισβολής, κατά την υπό εξέταση περίοδο 1974-1976. Σκοπός της διατριβής είναι να μελετήσει τον τρόπο εξέλιξης των μέτρων καθώς επίσης και τους λόγους πίσω από αυτήν την εξέλιξη. Προς το σκοπό αυτό, τα μέτρα εξετάζονται σε τρεις διαφορετικές φάσεις, τόσο χρονικά αλλά κυρίως επί της ουσίας.

Έγινε χρήση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, τόσο εγχώριων αλλά και ξένων. Οι εγχώριες πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα πρακτικά της ολομέλειας της Βουλής των Αντιπροσώπων της Κύπρου και οι Επίσημες Εφημερίδες της Κυβέρνησης κατά την υπό εξέταση περίοδο. Χρήσιμες πληροφορίες αντλήθηκαν από τις ετήσιες εκθέσεις του Υπουργείου Εργασίας, εκθέσεις του Γενικού Λογιστηρίου, εκδόσεις του κυβερνητικού περιοδικού *Cyprus Today*, καθώς επίσης και από τα Έκτακτα Σχέδια Οικονομικής Δράσεως που καταρτίστηκαν μετά την τουρκική εισβολή από το Γραφείο Προγραμματισμού. Οι ξένες πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποιήθηκαν αφορούν εκδόσεις και πρακτικά συνεδρίων της Έπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. για τους πρόσφυγες (UNHCR), εκδόσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας, πρακτικά και εκδόσεις της Υποεπιτροπής του Κογκρέσου των Η.Π.Α. για τους πρόσφυγες και της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών των Η.Π.Α.

Η διατριβή χωρίζεται σε 5 κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην πρώτη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων, τα οποία έλαβαν χώρα αμέσως μετά την τουρκική εισβολή. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται ανάλυση κάποιων παραγόντων που επηρέασαν και διαμόρφωσαν τις κυβερνητικές πολιτικές για αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος. Οι κυβερνητικές πολιτικές, οι οποίες σηματοδοτούν τη δεύτερη φάση των μέτρων στήριξης, αναλύονται στο τρίτο κεφάλαιο. Αυτές επικεντρώθηκαν στο επίπεδο διαβίωσης των προσφύγων και τη στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται οι τρόποι που οι πρόσφυγες ενσωματώθηκαν στην οικονομία, γεγονός που μας φέρνει στην τρίτη φάση των μέτρων στήριξης. Στο πέμπτο κεφάλαιο, το προσφυγικό πρόβλημα εντάσσεται στα πλαίσια της ευρύτερης αναπτυξιακής πολιτικής της Κυβέρνησης. Με αυτόν τον τρόπο, δίνεται μια σφαιρική εικόνα του γενικότερου πλαισίου, στο οποίο έλαβαν χώρα τα μέτρα στήριξης των προσφύγων. Η διατριβή ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα και κάποιους περαιτέρω προβληματισμούς αντί επιλόγου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ - Η πρώτη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων και οι πρώτες αντιδράσεις

Την επαύριον της δεύτερης φάσης της τουρκικής εισβολής¹, η Κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει ένα πρωτόγνωρο προσφυγικό πρόβλημα. Ο εκτοπισμός, ως η κυριότερη έκφανση του προσφυγικού προβλήματος, επηρέασε άμεσα τους Ελληνοκύπριους που διέμεναν στο βόρειο τμήμα του νησιού². Αν και οι Τουρκοκύπριοι συμπεριλαμβάνονταν στις πρόνοιες του πρώτου Έκτακτου Σχεδίου Οικονομικής Δράσεως 1975-1976³ που καταρτίστηκε, εντούτοις τα μέτρα στήριξης της Κυβέρνησης, επικεντρώθηκαν στην ανακούφιση των Ελληνοκύπριων εκτοπισθέντων. Παρόλα αυτά, η τουρκοκυπριακή κοινότητα λάμβανε μέρος της διεθνούς ανθρωπιστικής βοήθειας μέσω της Ύπατης Αρμοστείας, στη βάση συγκεκριμένων ποσοστών⁴.

Εν τη απουσία του Μακαρίου, οι πρώτες κυβερνητικές αντιδράσεις για αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος, έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της προσωρινής προεδρίας του Γλαύκου Κληρίδη. Όπως αναμενόταν, οι πρώτες αντιδράσεις επικεντρώθηκαν σε πολύ άμεσες ανάγκες επιβίωσης των προσφύγων. Ενδεικτικές ήταν οι πρώτες δηλώσεις του Γλαύκου Κληρίδη τις πρώτες μέρες μετά

¹ Η πρώτη φάση της τουρκικής εισβολής έλαβε χώρα στις 20-22 Ιουλίου 1974 και η δεύτερη φάση στις 14-16 Αυγούστου, βλ. Γιάννης Κ. Λάμπρου, *Ιστορία του Κυπριακού. Τα χρόνια μετά την Ανεξαρτησία, 1960-2008*, Εκδόσεις Πάργα, Αθήνα 2008, σ. 574, 605.

² The World Bank, Report No. 2895-CY, *Cyprus Country Economic Memorandum*, Washington 1980, σ.ι.

United States Senate, 1974, *Crisis on Cyprus: 1974, A Study Mission Report, Prepared for the Subcommittee to Investigate Problems Connected With Refugees And Escapees of the Committee On the Judiciary Ninety-third Congress, Second Session*, U.S. Government Printing Office Washington, 19 December 1974, σ. 26-28.

Σύμφωνα με την τουρκοκυπριακή ηγεσία, το πρόβλημα του εκτοπισμού στην Κύπρο, ξεκίνησε μετά τις δικαιοδικές ταραχές του 1963-64, επηρεάζοντας περίπου 25.000 Τουρκοκύπριους. Οι πλείστες αναφορές της τουρκοκυπριακής ηγεσίας αναφέρονται σε αυτόν τον αριθμό, αγνοώντας τους περίπου 50.000 Τουρκοκύπριους που εκτοπίστηκαν την περίοδο 1974-1975 προς το βόρειο μέρος του νησιού, βλ. Turkish Cypriot Human Rights Committee, *Human Rights in Cyprus*, Turkish Cypriot Human Rights Committee, Nicosia 1979, σ. 65.

Αποτελεί γεγονός ότι οι περίπου 25.000 Τουρκοκύπριοι πρόσφυγες που εκτοπίστηκαν το 1963-64 εκτοπίστηκαν ξανά την περίοδο 1974-75, βλ. Norwegian Refugee Council/Internal Displacement Monitoring Centre (NRC/IDMC), *Profile of Internal Displacement: Cyprus*, σ. 28.

³ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 6.

⁴ Justice for Cyprus Committee, *The Refugees of Cyprus*, Justice for Cyprus Committee, New York 1984, σ. 13.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το συμφωνημένο ποσοστό της διεθνούς βοήθειας που λάμβαναν οι Τουρκοκύπριοι ανερχόταν στο 19,05%, βλ. United States General Accounting Office, 1981, *U.S. assistance to Cyprus*, Report to the Subcommittee on Europe and the Middle East, House Committee on Foreign Affairs, U.S. Government Printing Office Washington, 30 November 1981, σ. 26

Ο τότε Αμερικανός πρέσβης στην Κύπρο William Crawford, υποστηρίζει ότι το ποσοστό της ανθρωπιστικής βοήθειας που λάμβαναν οι Τουρκοκύπριοι, είχε λάβει την έγκριση της ελληνοκυπριακής πλευράς, βλ. Charles Kennedy Stuart and William Crawford Roy Jr., *Interview with William R. Crawford Jr.*, 1988, σ. 59.

την εισβολή αναφορικά με το πρώτο μέλημα της Κυβέρνησης. Αυτό ήταν η εξασφάλιση της προσωρινή διαβίωσης των προσφύγων, μέσω της άμεσης παροχής ειδών πρώτης ανάγκης και όσο το δυνατόν περισσότερων αντίσκηνων⁵. Από την πρώτη στιγμή, οι κυβερνητικές τοποθετήσεις αναφέρθηκαν στην περιπλοκότητα και το μέγεθος του προσφυγικού προβλήματος. Είχε καταστεί σαφές, ότι η αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος υπερέβαινε των δυνατοτήτων της Κυβέρνησης. Αναπόφευκτα λοιπόν, εντός του Αυγούστου του 1974, έλαβε χώρα το πρώτο επίσημο κάλεσμα βοήθειας της Κυβέρνησης προς τη διεθνή κοινότητα⁶. Οι πρώτες ανάγκες που είχαν οι πρόσφυγες στην Κύπρο, ήταν οι ίδιες ανάγκες που αντιμετώπιζε ο κάθε πρόσφυγας παγκόσμια: στέγαση, κουβέρτες, φαγητό, ιατρική περίθαλψη⁷. Όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, η οργανωμένη αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος, θα περνούσε μέσα από την καταγραφή του μεγέθους του προβλήματος, τη διευκρίνιση των συνθηκών διαβίωσης και την καταγραφή των άμεσων αναγκών⁸.

Με το πέρας της δεύτερης φάσης της τουρκικής εισβολής και την οριστική κατάπαυση του πυρός, η Ύπατη Αρμοστεία, ανάλαβε το συντονισμό της παροχής άμεσης ανθρωπιστικής βοήθειας προς την Κύπρο⁹. Κατά μία έννοια, μπορεί να λεχθεί ότι η εμπλοκή της Ύπατης Αρμοστείας στην Κύπρο αποτελούσε εξαίρεση, αφού βάσει του καταστατικού της, οι υπηρεσίες της προορίζονταν σε πρόσφυγες¹⁰. Επί της ουσίας όμως, η ανθρωπιστική κρίση που επικρατούσε, παραμέριζε τις όποιες νομοτεχνικές

⁵ Οι εν λόγω δηλώσεις έγιναν μετά την επίσκεψή του Γλαύκου Κληρίδη στο δασάκι της Άχνας, όπου υπολογίστηκε ότι είχαν βρει καταφύγιο 35.000 πρόσφυγες, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Γλαύκος Κληρίδης – Επίσκεψη σε προσφυγικούς καταυλισμούς*, 19 Αυγούστου 1974, βλ. Ministry of Education, *Cyprus Today vol.12 no.3-4 May-August 1974*, σ. 36-37.

⁶ Σύμφωνα με τις δηλώσεις του Γλαύκου Κληρίδη, εντός του Αυγούστου 1974, ζητήθηκε βοήθεια από διεθνείς οργανισμούς, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η προσωρινή ανακούφιση των προσφύγων, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Γλαύκος Κληρίδης και Ελληνοκύπριοι πρόσφυγες - Δηλώσεις*, 18 Αυγούστου 1974, Λευκωσία.

⁷ United States Senate, 1974, *Crisis on Cyprus: 1974*, ό.π. σ. 27.

⁸ United States Senate, 1974, *Humanitarian Problems On Cyprus*, Hearing Before the Subcommittee to Investigate Problems Connected With Refugees And Escapees of the Committee On the Judiciary, Ninety-third Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, 26 September 1974, σ. 8.

⁹ Με τηλεγράφημά του προς την Ύπατη Αρμοστεία στις 16/08/74, ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ Κουρτ Βάλντχαϊμ, αναφερόταν σε σοβαρό προσφυγικό πρόβλημα στην Κύπρο, καλώντας την Ύπατη Αρμοστεία να αναλάβει άμεσα δράση, βλ. The UN Refugee Agency (UNHCR), 1974, *Incoming Cable from UN Secretary-General Kurt Waldheim to UN High Commissioner Prince Sadruddin Aga Khan*, New York, 1974.

¹⁰ Το καταστατικό της Ύπατης Αρμοστείας, έκανε αναφορά σε πρόσφυγες, ενώ στην περίπτωση της Κύπρου οι όροι πρόσφυγας και εκτοπισθέντας χρησιμοποιήθηκαν από την Κυβέρνηση με την ίδια έννοια. Από την άλλη, όλες οι αναφορές της Ύπατης Αρμοστείας αναφορικά με την περίπτωση της Κύπρου, αναφέρονται σε πρόβλημα εκτοπισθέντων και όχι προσφύγων, βλ. United States Senate, 1976, *Displaced persons in Cyprus*, Report of a Special Study Mission to Cyprus, to the Committee on the Judiciary, Ninety-Fourth Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, November 1976, σ. 3.

διαφορές των όρων πρόσφυγας και εκτοπισθέντας¹¹. Εξαίρεση επίσης, αποτέλεσε και η διάρκεια των παρεχόμενων υπηρεσιών της Ύπατης Αρμοστείας. Παρόλο του γεγονότος ότι σε αντίστοιχες προσφυγικές κρίσεις, η διάρκεια των παρεχόμενων υπηρεσιών της Ύπατης Αρμοστείας ήταν σύντομες, κάτι τέτοιο δεν ίσχυσε στην περίπτωση της Κύπρου. Αυτές συνεχίστηκαν καθόλη τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου, αλλά και επεκτάθηκαν σημαντικά πέραν αυτής¹². Συμπληρωματικές θεωρούνται και οι εργασίες του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος να σημειωθεί ότι ήταν ο πρώτος διεθνής οργανισμός που έλαβε δράση στην Κύπρο, αμέσως μετά το πραξικόπημα¹³.

Σύμφωνα με αναφορές σχετικού κλιμακίου από τις Η.Π.Α.¹⁴, η ανθρωπιστική βοήθεια στην Κύπρο, ξεκίνησε να καταφθάνει σε αξιόλογη ποσότητα στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1974¹⁵. Μέχρι τότε, η ανθρωπιστική βοήθεια προερχόταν από το παράρτημα του Ερυθρού Σταυρού στην Κύπρο¹⁶ ή από τα αποθέματα τροφίμων που διέθετε η Κυβέρνηση¹⁷. Σύμφωνα με στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, η ανθρωπιστική βοήθεια που έλαβε η Κύπρος εντός του 1974 και 1975 ανήλθε στα 16 εκ. λίρες, και 24 εκ. λίρες αντίστοιχα¹⁸ και εντός του 1976 στα 12 εκ. λίρες¹⁹. Τα ποσά αυτά κρίνονται ως ιδιαίτερα σημαντικά λαμβάνοντας υπόψη ότι αποτελούσαν περίπου το 30% των κρατικών εσόδων για τα πιο πάνω έτη²⁰. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της βοήθειας προερχόταν από την Ύπατη Αρμοστεία, με μεγαλύτερη συνεισφορά αυτή των Η.Π.Α²¹. Παρόλα αυτά, η πρώτη διεθνής αντίδραση δεν ήταν αυτή που θα ανέμενε

¹¹ Zetter, *Labelling*, σ. 46.

Η πρεσβεία των Η.Π.Α. στην Κύπρο, χρησιμοποιεί μέχρι σήμερα τον όρο «εσωτερικά εκτοπισμένοι» ή «εκτοπισμένα πρόσωπα στο εσωτερικό», βλ. U.S. Embassy in Cyprus, «Συνοπτική Έκθεση», 2016.

¹² United States Senate, 1976, *Displaced persons*, ό.π., σ. 11.

The UN Refugee Agency (UNHCR), 1976, Statement by Prince Sadruddin Aga Khan.

Η Ύπατη Αρμοστεία είχε αρχικά προγραμματίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες τις μέχρι τις 30 Απριλίου 1975, βλ. United States General Accounting Office, 1981, *U.S. assistance to Cyprus*, σ. 27.

Ενδεικτικά οι δραστηριότητες της Ύπατης Αρμοστείας διήρκησαν μέχρι το 1987 στην Κύπρο όπου και αντικαταστάθηκε από τον UNDP, βλ. Norwegian Refugee Council, ό.π., σ. 67.

¹³ United States Senate, 1976, *Displaced persons*, ό.π., σ. 5-7.

¹⁴ Το κλιμάκιο αποτελείτο από μέλη της Υποεπιτροπής για τους πρόσφυγες της Γερουσίας των Η.Π.Α., καθώς επίσης και από μέλη της Επιτροπής Δικαιοσύνης της Βουλής Αντιπροσώπων των Η.Π.Α. Η πρώτη του επίσκεψη στην Κύπρο σημειώνεται εντός του Αυγούστου 1974.

¹⁵ United States Senate, 1974, *Humanitarian Problems*, ό.π., σ. 2.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 4.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 8.

¹⁸ The World Bank, Report No. 1151-CY, *Cyprus Country Economic Memorandum*, Washington, 1976, σ. 17.

¹⁹ United States Senate, 1976, *Crisis on Cyprus: 1976, crucial year for peace*, σ. 21.

²⁰ Γενικό Λογιστήριο της Δημοκρατίας, *Δημοσιονομική Έκθεση 1975-1976*, σ. 4.

²¹ Justice for Cyprus Committee, ό.π., σ. 19.

Η Ύπατη Αρμοστεία είχε θέσει ως στόχο την παροχή βοήθειας αξίας 22 εκ δολαρίων από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1974, από τα οποία το 30% ήταν συνεισφορά των Η.Π.Α.. Το 1975 η συνεισφορά των Η.Π.Α. ανήλθε στο 50% και το 1976 στο 100%, βλ. United States Senate, 1974, *Humanitarian Problems*, ό.π., σ. 23.

η Ύπατη Αρμοστεία, αφού από τον στόχο των 8 εκ. λιρών που είχε τεθεί από τον Σεπτέμβριο του 1974, ένα μήνα αργότερα είχαν μαζευτεί μόλις 2.5 εκ. λίρες. Στην πορεία και μετά από πιέσεις των Η.Π.Α. προς διεθνείς οργανισμούς και κράτη, ο στόχος είχε επιτευχθεί²². Σημαντικό ρόλο στην παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας από τις Η.Π.Α. και κατ' επέκταση της Ύπατης Αρμοστείας, φαίνεται να διαδραμάτισε ο γερουσιαστής Edward Moore Kennedy, ο οποίος παράλληλα διατελούσε και πρόεδρος της υποεπιτροπής για τους πρόσφυγες της Γερουσίας των Η.Π.Α.²³

Πέραν της βοήθειας των Η.Π.Α., η αντίστοιχη βοήθεια της Ελλάδας εντός του 1974 κρίνεται ως εξίσου σημαντική, αφού αυτή περιελάμβανε και χρηματική βοήθεια υπό τη μορφή χορηγίας. Η ανθρωπιστική βοήθεια από την Ελλάδα σε είδη πρώτης ανάγκης εντός του 1974 ανήλθε στις 2 εκ. λίρες²⁴. Αυτό αντιστοιχούσε σε πέραν του 10% της συνολικής ανθρωπιστικής βοήθειας που είχε λάβει η Κυπριακή Δημοκρατία. Επιπρόσθετα με την ανθρωπιστική βοήθεια, η Ελλάδα εντός του 1974 συνείσφερε ποσό 6 εκ. λιρών ως χορηγία, η οποία συμπεριλήφθηκε στους προϋπολογισμούς της Κυβέρνησης. Το γεγονός ότι αυτή η δημοσιονομική στήριξη συνεχίστηκε και μέχρι το 1976, όπως θα δούμε και στη συνέχεια έδωσε περισσότερη ευελιξία στην Κυβέρνηση να επεξεργαστεί τα αναπτυξιακά της πλάνα²⁵.

Η πρώτη κυβερνητική αντίδραση για αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος, ήρθε με την ίδρυση της Υπηρεσίας Μέριμνας, μετά από απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου στις 18 Αυγούστου 1974²⁶. Η Υπηρεσία Μέριμνας επιφορτίστηκε με το έργο της διοχέτευσης της ξένης ανθρωπιστικής βοήθειας και της παροχής ειδών πρώτης ανάγκης. Σκοπός ήταν η εξασφάλιση ενός «ανεκτού» επιπέδου διαβίωσης σε πρώτο στάδιο και σε δεύτερο στάδιο ένα «αξιοπρεπές» επίπεδο²⁷. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι αόριστες αναφορές σε ανεκτό και αξιοπρεπές επίπεδο, θεσμοθετήθηκαν νομικά και επίσημα εντός του 1975, με τον καθορισμό του

Ένα λόγος που η οικονομική βοήθεια από τις Η.Π.Α. ενδεχομένως να μην αναφέρεται συχνά ήταν ότι αυτή δεν γινόταν απευθείας στην Κύπρο αλλά μέσω της Ύπατης Αρμοστείας, βλ. United States Senate, 1976, *Displaced persons*, ό.π., σ. 10.

²² Το ποσό ήταν 22 εκ. δολάρια, το οποίο με την τότε ισοτιμία μεταφραζόταν σε 8 εκ. λίρες, βλ. United States Senate, 1974, *Crisis on Cyprus: 1974*, ό.π. σ. 43.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι παρόλο που οι Η.Π.Α. είχε μαζέψει το ποσοστό που της αναλογούσε, οι άλλες χώρες δεν είχαν πράξει το ίδιο, βλ. The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 14.

²³ United States Senate, 1974, *Congressional Record-Senate*, December 3, 1974, p. S20394-S20397.

²⁴ Η ανθρωπιστική βοήθεια από την Ελλάδα εντός του 1974 υπολογίζεται σε 5 εκ. δολάρια και η αντίστοιχη των Η.Π.Α. σε 6.2 δολάρια, βλ. United States Senate, 1974, *Crisis on Cyprus: 1974*, ό.π. σ. 40.

²⁵ Γενικό Λογιστήριο της Δημοκρατίας, *Δημοσιονομική Έκθεση 1975-1976*, σ. 5.

²⁶ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1976*, σ. 65.

²⁷ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1975*, σ. i.

ελάχιστου επίπεδου διαβίωσης²⁸. Παράλληλα, κατά το ίδιο έτος εντάθηκαν και οι δραστηριότητες της Υπηρεσίας Μέριμνας.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ - Η μετάβαση στη δεύτερη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων

Εντός του 1974, η διαβίωση των προσφύγων στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στη ξένη ανθρωπιστική βοήθεια, η οποία αποτέλεσε και το κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης φάσης των μέτρων στήριξης των προσφύγων. Αν και η ξένη ανθρωπιστική βοήθεια ήταν σημαντική, εντούτοις σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να προσφέρει μια ολιστική αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος. Άλλωστε δεν ήταν αυτός ο σκοπός της²⁹. Σε αυτό το σημείο ήταν απαραίτητη η χάραξη και υιοθέτηση κυβερνητικών πολιτικών. Η χάραξη κυβερνητικών πολιτικών, σηματοδότησε τη μετάβαση στη δεύτερη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων. Όπως θα αναλυθεί και πιο κάτω, οι κυβερνητικές πολιτικές επηρεάστηκαν από μια σειρά παραγόντων, οι οποίοι αναπόφευκτα διαμόρφωσαν τη μορφή των κυβερνητικών πολιτικών.

Ο πρώτος παράγοντας, σχετικός με την έκταση των μέτρων, ήταν η αποτίμηση και οι ιδιαιτερότητες του προσφυγικού προβλήματος. Ο δεύτερος παράγοντας, κομβικής σημασίας, ήταν η επιδίωξη για τη διατήρηση ενός κλίματος ηρεμίας και σταθερότητας. Ο τρίτος παράγοντας, σχετικός με το χρονικό ορίζοντα των μέτρων, ήταν η διάρκεια του προσφυγικού προβλήματος. Εκ των πραγμάτων, η διάρκεια του προβλήματος διαμορφώθηκε μέσα από τη συνειδητοποίηση του μακροχρόνιου αγώνα. Ο τέταρτος παράγοντας, σχετικός με τη χρηματοδότηση των μέτρων, αφορούσε τη δίκαιη κατανομή των βαρών της εισβολής μεταξύ του πληθυσμού.

1. Το μέγεθος και οι ιδιαιτερότητες του προβλήματος

Κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης της τουρκικής εισβολής, επηρεάστηκε η επαρχία της Κερύνειας με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να ανέλθουν περίπου στις 40 χιλιάδες³⁰. Στο διάστημα που μεσολάβησε μέχρι τη δεύτερη εισβολή, δεν φαίνεται να είχαν ληφθεί αξιόλογα μέτρα ανακούφισης του εν λόγω αριθμού προσφύγων³¹. Αυτό

²⁹ United States Senate, 1976, *Displaced persons*, ό.π., σ. 5.

³⁰ United States Senate, 1974, *Crisis on Cyprus: 1974*, ό.π. σ. 39.

³¹ Παρόλα αυτά, αξιοσημείωτο γεγονός μετά την πρώτη φάση της τουρκικής εισβολής, αποτελεί η ίδρυση της Παγκύπριας Επιτροπής Προσφύγων, η οποία αν και συμβουλευτικού χαρακτήρα, εντούτοις αποτέλεσε τον εκπρόσωπο των προσφύγων. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο Πρόεδρος της πρώτης Επιτροπής ήταν ο βουλευτής Φειδίας Παρασκευαΐδης, έδινε τη δυνατότητα στους πρόσφυγες να

ίσως να εξηγείται από το γεγονός ότι οι συνομιλίες στη Γενεύη βρίσκονταν σε εξέλιξη και ως εκ τούτου υπήρξε η ελπίδα και η πεποίθηση ότι το προσφυγικό πρόβλημα θα ήταν προσωρινό. Οι όποιες ελπίδες διαψεύστηκαν με τη δεύτερη φάση της τουρκικής εισβολής. Η δεύτερη όμως φάση, επειδή επηρέασε και τις επαρχίες της Μόρφου και της Αμμοχώστου, ανέβασε κατά πολύ τον αριθμό των προσφύγων³². Οι πρώτες αναφορές στον αριθμό των προσφύγων διαφέρουν³³. Ενδεικτική είναι η αναφορά της Ύπατης Αρμοστείας εντός του 1974, ότι οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των προσφύγων κυμαίνονταν μεταξύ 150 και 200 χιλιάδων³⁴. Η πρώτη κυβερνητική απογραφή για τον αριθμό των προσφύγων έγινε εντός του Αυγούστου του 1974. Βάσει αυτής της απογραφής, ο συνολικός αριθμός των προσφύγων ανερχόταν στους 191.259 και αφορούσε περίπου 40.000 οικογένειες³⁵.

Παρόλο του γεγονότος ότι πρώτος επίσημος αριθμός ενδεχομένως να μην ήταν απόλυτα σωστός ένεκα του σύντομου χρονικού διαστήματος που υπολογίστηκε, εντούτοις είναι σημαντικά τα ποιοτικά στοιχεία που προκύπτουν. Συγκεκριμένα, βάσει της πιο πάνω κυβερνητικής απογραφής, οι μισοί περίπου πρόσφυγες βρήκαν προσωρινό καταφύγιο σε συγγενικά πρόσωπα και οι άλλοι μισοί χρειάζονταν επείγον διαμονή, διαμένοντας είτε στην ύπαιθρο είτε σε αντίσκηνα και προσωρινά καταλύματα³⁶. Επιπλέον, σχεδόν οι μισοί πρόσφυγες είχαν βρει προσωρινό καταφύγιο

εκπροσωπούνται στα κέντρα αποφάσεων, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Παγκύπρια Επιτροπή Προσφύγων – Συνεδρίαση - Παρασκευαϊδης*, 22 Σεπτεμβρίου 1974.

³² Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1974*, σ. 64.

³³ Σε έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας το 1976, αναφέρεται ότι ο συνολικός αριθμός των προσφύγων κατά την 1^η Σεπτεμβρίου 1974 ανερχόταν στους 203.600, κατά τις 31 Δεκεμβρίου 1974 στους 180.900 και κατά τον Νοέμβριο 1975 στους 183.100, βλ. The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., Statistical Appendix, Table 10.1.

Η Ύπατη Αρμοστεία και ο Ερυθρός Σταυρός, είχαν υπολογίσει στις 15 Σεπτεμβρίου 1974 τους πρόσφυγες σε 202.000, βλ. United States Senate, 1974, *Humanitarian Problems*, ό.π., σ. 8.

Ο αριθμός των κατοίκων που επέστρεψαν στα σπίτια τους πλησίον της γραμμής αντιπαράταξης, υπολογίστηκε στις 40.000. Ως εκ τούτου κατά το τέλος του 1974 ο αριθμός των προσφύγων υπολογίστηκε στις 162.000 και προς το τέλος του 1976 στις 173.000, βλ. Justice for Cyprus Committee, ό.π., σ. 6.

Ο αριθμός των Ελληνοκυπρίων προσφύγων μετά την εισβολή, σύμφωνα με την Τουρκοκυπριακή ηγεσία, υπολογίστηκε σε 90.000, βλ. Turkish Cypriot Human Rights Committee, ό.π., σ. 194.

Οι πιο πάνω διαφορετικοί υπολογισμοί, οδήγησαν στη διαπίστωση από σχετικές Επιτροπές στις Η.Π.Α., ότι ακόμα και κατά το 1981 δεν υπήρχαν αξιόπιστα στοιχεία για να υπολογιστεί επακριβώς ο αριθμός των προσφύγων, βλ. United States General Accounting Office, 1981, *U.S. assistance to Cyprus*, ό.π., σ. 28.

³⁴ United Nations Security Council, 1974, S/11564, *Report by the Security-General of the United Nations operations in Cyprus (for the period 23 May to 5 December 1974)*, 6 December 1974, σ. 45.

³⁵ Ministry of Education, *Cyprus Today vol.12 no.3-4 May-August 1974*, σ. 37.

Στον αριθμό που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά (191.259) συμπεριλαμβάνεται και αριθμός προσφύγων που εγκατέλειψαν τα σπίτια τους που βρίσκονταν πλησίον της γραμμής αντιπαράταξης και σε μετέπειτα στάδιο επέστρεψαν στα σπίτια τους, βλ. Λάμπρου, ό.π., σ. 614.

³⁶ Ενδεικτικά, προς το τέλος του 1974, 23 από τα 25 σχολεία δημοτικής εκπαίδευσης στη Λεμεσό, χρησιμοποιούνταν και σαν τόπος διαμονής προσφύγων, βλ. Ministry of Education, *Cyprus Today vol.12 no.3-4 May-August 1974*, σ. 32-37.

στην επαρχία Λάρνακας, δημιουργώντας ένα δυσανάλογο βάρος για την εν λόγω επαρχία³⁷. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα, ήταν η διαπίστωση ότι η διαβίωση του μεγαλύτερου μέρους των προσφύγων εξαρτιόταν αποκλειστικά από το κράτος³⁸. Η συνειδητοποίηση αυτή, οδήγησε το Υπουργικό Συμβούλιο στις αρχές του 1975 να ιδρύσει το Ειδικό Ταμείο, προς παροχή βοήθειας σε όλους τους πολίτες που είχαν πληγεί από την εισβολή, συμπεριλαμβανομένων και των προσφύγων³⁹.

Οι διαφορετικές εκτιμήσεις στο μέγεθος του προβλήματος, και δη στον αριθμό των προσφύγων, δεν άλλαζε την ουσία το πρόβλημα. Το ποσοστό των προσφύγων επί του συνολικού πληθυσμού ήταν δυσανάλογο για το μέγεθος της Κύπρου⁴⁰. Αποτελώντας μέρος της κοινωνίας, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν μια νέα κοινωνική ομάδα με ιδιαιτερότητες, δημιουργώντας έτσι μια νέα κατάσταση πραγμάτων⁴¹. Η μετακίνηση μεγάλου μέρους των προσφύγων προς τα αστικά κέντρα, σε συνδυασμό με τις μειωμένες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γής, είχε σαν αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων, να παραμείνουν άνεργοι⁴². Πέραν του ανεργιακού, εξίσου σημαντικό ήταν και το στεγαστικό πρόβλημα. Διαχρονικά ο ρόλος της στέγασης υπήρξε πάντοτε σημαντικός τόσο για οικονομικούς όσο και για κοινωνικούς λόγους⁴³. Το στεγαστικό πρόβλημα απαιτούσε μια άμεση αντιμετώπιση, αφού οι συνθήκες στέγασης ήταν σε μεγάλο βαθμό δυσμενείς⁴⁴.

³⁷ Ministry of Education, *Cyprus Today* vol.12 no.3-4 May-August 1974, σ. 32-37.

³⁸ Αναφέρεται συγκεκριμένα ότι μόνο 27.496 πρόσφυγες μπορούσαν να συντηρήσουν τον εαυτό τους, ενώ οι υπόλοιποι 163.763 είχαν άμεση ανάγκη καθημερινής κρατικής φροντίδας, βλ. στο ίδιο, σ. 37. Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η κατάσταση των προσφύγων με βάσει τους σημερινούς όρους, είχε καταρτιστεί επίσης σχέδιο υιοθεσίας παιδιού, παρόμοιο με αυτό που ισχύει σήμερα για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, βλ. Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1976*, σ. 78.

³⁹ Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνει αναφορά στο γεγονός ότι δεν ήταν μόνο οι πρόσφυγες που είχαν πληγεί από την εισβολή. Παρόλα αυτά η συντριπτική πλειονότητα των ατόμων που βοήθησε το Ειδικό Ταμείο ήταν πρόσφυγες, βλ. Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1976*, σ. 65.

Σύμφωνα με σχετικά στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, κατά τον Νοέμβριο του 1975, 207.500 είχαν κριθεί ότι χρειάζονταν βοήθεια, εκ των οποίων οι 183.100 πρόσφυγες, οι 14.300 μη πρόσφυγες και οι 10.100 εγκλωβισμένοι, βλ. The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 17.

⁴⁰ Roger Zetter, «Rehousing the Greek-Cypriot Refugees from 1974. Dependency, Assimilation, Politicisation», στο: John T.A. Koumoulides (επιμ.), *Cyprus in transition 1960-1985*, Trigraph, London 1986, σ. 107.

⁴¹ Κυπριακή Δημοκρατία, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Υπουργείο Εσωτερικών, *25 χρόνια Κυπριακής Δημοκρατίας, 1960-1985*, Λευκωσία 1986, σ. 23.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, σ. 94.

⁴² Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, σ. 135.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 305.

⁴⁴ Το Τμήμα Στατιστικής και Ερευνών, σε συνεργασία με την Υπηρεσία Μέριμνας και Αποκαταστάσεως Εκτοπισθέντων είχε προβεί σε δειγματοληπτική έρευνα τον Φεβρουάριο του 1975, σε πρόσφυγες που δεν διέμεναν σε καταυλισμούς. Το συμπέρασμα ήταν ότι παρόλο που η μεγάλη πλειονότητα των προσφύγων δεν έμενε σε αντίσκηνα, εντούτοις οι συνθήκες δεν ήταν κατάλληλες. Ενδεικτικά αναφέρεται ο μεγάλος αριθμός υποστατικών που δεν είχε κουζίνα ή χώρους υγιεινής, καθώς επίσης και ο μεγάλος αριθμός ατόμων εντός ενός υποστατικού, βλ. Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1976*, σ. 79.

Μια ιδιαιτερότητα του προσφυγικού προβλήματος, είχε να κάνει και με τις διάφορες υποκατηγορίες των προσφύγων. Πέραν του κοινού χαρακτηριστικού των προσφύγων, ήτοι της απώλειας και αδυναμίας πρόσβασης στις περιουσίες τους, υπήρξαν διάφορες κατηγορίες προσφύγων. Αυτό αντικατοπτρίζεται στο γεγονός ότι οι σχετικές υπηρεσίες του Υπουργείου Εργασίας, δεν ασχολήθηκαν μόνο με την καταγραφή του αριθμού των προσφύγων, αλλά και την αξιολόγηση των αναγκών τους⁴⁵. Για παράδειγμα, οι πρόσφυγες δημόσιοι υπάλληλοι όπως και άλλοι πρόσφυγες που δεν έχασαν τη δουλειά τους, όπως επίσης και πρόσφυγες με άλλα εισοδήματα και ακίνητη περιουσία, δεν αντιμετωπίστηκαν το ίδιο όπως ένας άνεργος πρόσφυγας χωρίς περιουσία⁴⁶. Ενδεικτικά, το Νοέμβριο του 1975, το Υπουργικό Συμβούλιο προέβη στη σύσταση της Κεντρικής Επιτροπής Επιλογής και Κριτηρίων, υπεύθυνη για την αξιολόγηση των αιτήσεων για τη στέγαση των προσφύγων⁴⁷. Επιπλέον, εντός των προσφύγων, υπήρξε και αριθμός προσφύγων εμποροβιομηχάνων και αυτοεργοδοτούμενων, για τους οποίους όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια έγινε προσπάθεια επαναδραστηριοποίησής τους⁴⁸.

2. Σε αναζήτηση ηρεμίας, σταθερότητας και κλίματος εμπιστοσύνης

Για να καταστούν εφικτές οι κυβερνητικές πολιτικές υπέρ των προσφύγων εντός της υπό εξέτασης περιόδου, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η σταθερότητα και η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης. Προς την επίτευξη του πιο πάνω στόχου, δεν είχε κηρυχτεί κατάσταση έκτακτης ανάγκης⁴⁹ και επιπλέον δεν είχε εφαρμοστεί στρατιωτικός νόμος⁵⁰. Ενδεχόμενη επιβολή κατάστασης έκτακτης ανάγκης και

⁴⁵ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1974*, σ. 64.

⁴⁶ Roger Zetter, «Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity», *Journal of Refugee Studies*, Vol 4 (1) (1991), σ. 47.

⁴⁷ Κορίνα Δημητρίου & Νίκος Τριμικλινιώτης, *Το Νομικό Πλαίσιο στην Κυπριακή Δημοκρατία, Ο Εκτοπισμός στην Κύπρο*, σ. 5.

⁴⁸ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Βιομήχανοι μιας Μηλιάς, Κυθρέας, Καϊμακλίου – Σύσκεψη*, 2 Σεπτεμβρίου 1974.

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Συνέντευξη – Προβλήματα εκτοπισθέντων εμποροβιομηχάνων Αμμοχώστου*, 9 Δεκεμβρίου 1975.

⁴⁹ Σύμφωνα με τα λεγόμενα του πρώην Υπουργού Εξωτερικών κ. Γιώργου Ιακώβου, δεν κατέστη δυνατή η εφαρμογή κατάστασης έκτακτης ανάγκης, λόγω γνωμάτευσης του τότε Γενικού Εισαγγελέα κ. Κρίτωνα Τορναρίτη για την αντισυνταγματικότητα του σχετικού Νόμου, βλ. Εφημερίδα Πολίτης, «Δεν κηρύχθηκε κατάσταση έκτακτης ανάγκης το 1974», 22 Ιουλίου 2017.

⁵⁰ Μοναδική αναφορά στη Βουλή για εμπόλεμη κατάσταση και ενδεχόμενη ανάγκη για εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου έγινε από το βουλευτή του Ενιαίου κόμματος Αντρέα Χατζηιωάννου, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 26/09/1974, σ. 33.

στρατιωτικού νόμου, πιθανόν να επηρέαζε αρνητικά το γενικό κλίμα, αφού οι μνήμες του πραξικοπήματος ήταν νωπές⁵¹. Αντί των πιο πάνω, στα διάφορα κυβερνητικά νομοσχέδια της υπό εξέτασης περιόδου, προτιμήθηκε ο όρος της «έκρυθμης κατάστασης»⁵² για να περιγράψει την κατάσταση που ίσχυσε μετά την τουρκική εισβολή. Εντούτοις, όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια, ορισμένα μέτρα που είχαν ληφθεί από την Κυβέρνηση, παρέπεμπαν σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα, ήταν το γεγονός ότι η ΕΟΚΑ Β παρέμενε οπλισμένη και καθόλου αποδυναμωμένη⁵³, παρόλη τη θεωρητική τουλάχιστον επαναφορά της πολιτικής σταθερότητας υπό την προεδρία του Γλαύκου Κληρίδη⁵⁴. Κομβικής σημασίας ήταν ο τρόπος που ο Μακάριος αντιμετώπισε την όλη κατάσταση με την επάνοδό του στην Κύπρο. Κατά την πρώτη του ομιλία μετά την επιστροφή του στην Κύπρο στις 7 Δεκεμβρίου 1974, ο Μακάριος τήρησε μια μετριοπαθή στάση. Αυτό τουλάχιστον διαφαινόταν μέσα από τις δηλώσεις του, ότι δεν θα ασκηθούν διώξεις εναντίων όσων έλαβαν μέρος στο πραξικόπημα ή αυτούς με πολιτικά αδικήματα, δίνοντας σε όλους άφεση αμαρτιών και αμνηστία. Σε αυτά τα πλαίσια λοιπόν, ήταν πολύ μικρός ο αριθμός των ανθρώπων που συμμετείχαν στο πραξικόπημα που συνελήφθησαν, είτε φυλακίστηκαν⁵⁵. Γενικά, φαίνεται να είχε γίνει μια προσπάθεια για αποφυγή καταστάσεων που θα οδηγούσαν σε εμφύλιες διαμάχες. Ενδεικτικό των προθέσεων του Μακαρίου για επιδίωξη συνεργασίας στον πολιτικό

Μοναδική αναφορά στην Βουλή για κήρυξη κατάσταση έκτακτου ανάγκης, είχε γίνει από τον Β. Λυσσαρίδη, βουλευτή της ΕΔΕΚ, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β΄ Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 09/01/1975, σ. 197.

⁵¹ Αντιπροσωπευτική είναι η αναφορά σε εύθραυστη δημοκρατία στην Κύπρο μετά το 1974, η οποία δεν θα μπορούσε να αντέξει πολλές εντάσεις, βλ. Peter Loizos, «Κατανοώντας το 1974, κατανοώντας το 1994», στο: Περισιτιάνης Νίκος & Τσαγγαράς Γιώργος (επιμ.), *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, σ. 114.

⁵² Ο όρος συναντάται για πρώτη φορά με δημοσίευση του Νόμου Ν. 43/74 στην Επίσημη Εφημερίδα, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1974, Παρ Ι, Αρ. 1135, 27.09.1974, Ν. 43/74, σ. 753.

⁵³ Παναγιώτης Παπαδημήτρης, *Ιστορική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου: 1878-1978, 15ος τόμος*, Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου, Λευκωσία 1979, σ. 164.

⁵⁴ Σε ενδεικτική και μοναδική στο είδος της έρευνα μεταξύ 1.028 προσφύγων κατά την υπό εξέταση περίοδο, προκύπτουν τα εξής αποτελέσματα: Ένα ποσοστό 23% των ερωτηθέντων, θεωρούσε απαραίτητη την ενίσχυση του στρατού και γενικά της άμυνας. Επιπλέον, ένα ποσοστό 17% υποστήριζε δυναμικά μέτρα εναντίων της Κυβέρνησης σε περίπτωση που η λύση δεν προνοούσε επιστροφή των προσφύγων, βλ. Τάκης Ευδόκας & Άλλοι, *Αντιπροσωπευτική έρευνα ανάμεσα στις 200.000 πρόσφυγες της Κύπρου*, Ομάδα Ψυχοκοινωνικών Μελετών, Κύπρος 1976, σ. 29-35.

Τα αποτελέσματα της πιο πάνω έρευνας, γνωστοποιήθηκαν στην Κυβέρνηση και ο Μακάριος έλαβε γνώση τους, αφού αυτά δημοσιοποιήθηκαν μέσω κυβερνητική έκδοση το πρώτο τρίμηνο του 1976. Πέραν αυτού, η έρευνα έτυχε και της οικονομικής στήριξης της Κυβέρνησης, βλ. Ministry of Education, *Cyprus Today vol.14 no.2 March-April 1976*, σ. 32.

⁵⁵ Κώστας Χρ. Τζωρτζής, *Μακάριος (1913-1977): Ένα μεγάλο κεφάλαιο στη νεότερη ιστορία της Κύπρου*, Κώστας Χρ. Τζωρτζής, Λευκωσία 2015, σ. 100.
Παπαδημήτρης, ό.π., σ. 164.

κόσμο ήταν και η ίδρυση του Εθνικού Συμβουλίου⁵⁶. Όλη αυτή η στάση του Μακαρίου, δεν φαίνεται να ήταν άσχετη με ένα άλλο σημαντικό στόχο, αυτόν της οικονομικής ανάπτυξης⁵⁷. Το όλο πνεύμα της πρώτης ομιλίας του Μακαρίου, συνοψιζόταν στη διαπίστωση ότι ο αγώνας που έπρεπε να κερδηθεί δεν ήταν στρατιωτικός, αλλά οικονομικός⁵⁸.

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1974, έλαβε χώρα η πρώτη συνεδρία της Βουλής μετά τα γεγονότα της τουρκικής εισβολής. Τα πρώτα τρία κυβερνητικά νομοσχέδια που αφορούσαν τις συνέπειες της εισβολής κατατέθηκαν στη Βουλή εντός του Σεπτεμβρίου 1974. Αντίθετα όπως θα ανάμενε κανείς, κανένα από τα πιο πάνω νομοσχέδια δεν είχε θέμα τους πρόσφυγες. Το πνεύμα και των τριών προαναφερθέντων νομοσχεδίων, περιστρεφόταν γύρω από τη δημιουργία κλίματος σταθερότητας και εμπιστοσύνης. Το πρώτο χρονικά νομοσχέδιο, προνοούσε την παροχή εξουσίας στην Κυβέρνηση να παρέχει εγγυήσεις σε δάνεια οργανισμών δημοσίου δικαίου, είτε σε επιχειρήσεις που είναι μέτοχος, είτε ακόμα και σε οποιανδήποτε επιχείρηση κρίνει ότι η εγγύηση της οποίας προάγει το δημόσιο συμφέρον⁵⁹. Το δεύτερο νομοσχέδιο, αφορούσε τον περιορισμό εξόδου Κυπρίων από τη χώρα⁶⁰. Ένα μέτρο που σαφώς παρέπεμπε σε κατάσταση ανάγκης, κρίθηκε αναγκαίο έτσι ώστε να αποτραπεί μια μαζική έξοδος από την Κύπρο. Το τρίτο νομοσχέδιο αναφερόταν στον τερματισμό της απασχόλησης από τις επιχειρήσεις. Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο φαίνεται να αποσκοπούσε στην επιδίωξη μιας σταθερότητας μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων και γενικά της αγοράς εργασίας. Έτυχε μάλιστα της έγκρισης των συντεχνιών ΣΕΚ και ΠΕΟ⁶¹.

⁵⁶ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Εθνικό Συμβούλιο – Ίδρυση και πρώτη συνεδρίαση*, 21 Γενάρη 1975.

⁵⁷ Ιάκωβος Αριστείδου, *Οδοιπορικό της Ανάπτυξης της Κύπρου από την ανεξαρτησία και μετά – Μαθήματα για το μέλλον*, Ιάκωβος Αριστείδου, Λευκωσία, 2010, σ. 125.

⁵⁸ Χριστοφής Οικονομίδης, *Απομυθοποιημένη ιστορία του κυπριακού στα τελευταία 129 χρόνια (1878-2007)*, Τόμος Α, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2008, σ. 14.

⁵⁹ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 12/09/1974, σ. 4.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1974*, Παρ Ι, Αρ. 1137, 01.10.1974, Ν. 44/74, σ. 755.

⁶⁰ Παρά τις κάποιες επιφυλάξεις για την αντισυνταγματικότητα του εν λόγω μέτρου, τελικά κρίθηκε ως αναγκαίο και ψηφίστηκε με μόλις μία αποχή, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 26/09/1974, σ. 21-34.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1974*, Παρ Ι, Αρ. 1137, 01.10.1974, Ν. 49/74, σ. 765-766.

⁶¹ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 26/09/1974, σ. 44-56.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1974*, Παρ Ι, Αρ. 1137, 01.10.1974, Ν. 50/74, σ. 767-769.

3. Η συνειδητοποίηση για το τετελεσμένο του μακροχρόνιου αγώνα

Κατά την πρώτη δημόσια ομιλία του μετά την επιστροφή του στην Κύπρο, ο Μακάριος, αναφέρθηκε στο γεγονός ότι η Κύπρος βρισκόταν ενώπιον δημιουργίας τετελεσμένων γεγονότων⁶². Λίγο αργότερα, στις αρχές του Ιανουαρίου 1975, αναφερόμενος στις τουρκικές θέσεις για αποδοχή της νέας πραγματικότητας, προτάσσεται από τον Μακάριο ως απάντηση του κυπριακού λαού ο μακροχρόνιος αγώνας⁶³. Ένα μήνα αργότερα κατά τις 13 Φεβρουαρίου 1975, τα τετελεσμένα γεγονότα έγιναν ακόμα πιο ξεκάθαρα με την ίδρυση του ομόσπονδου τουρκοκυπριακού κράτους⁶⁴.

Παράλληλα με τον πολιτικό αγώνα και τις ανεπιτυχείς συνομιλίες σε διεθνές επίπεδο για επίλυση του Κυπριακού, εντός της Κύπρου διεξάγεται και ένας άλλος παράλληλος αγώνας. Αποτελεί ίσως και τον πιο σημαντικό αγώνα, αφού αφορά τη φυσική επιβίωση του κράτους, η οποία αναγκαστικά περνούσε μέσα από την ανασυγκρότηση της οικονομίας. Πέραν των διακηρύξεων για άμεση επιστροφή όλων των προσφύγων⁶⁵ και τη δυναμική πορεία των γυναικών στις 20 Απριλίου 1975⁶⁶, τα τετελεσμένα γεγονότα δεν θα διαφοροποιηθούν. Ιδιαίτερα μετά και την κατάρρευση της δεύτερης φάσης των συνομιλιών στη Βιέννη⁶⁷, όλα έδειχναν ότι μια άμεση λύση δεν ήταν εφικτή⁶⁸. Κάτω από αυτό το πρίσμα των εξελίξεων, ο Μακάριος σε διάσκεψη στις 13 Ιουνίου 1975, αναφέρθηκε πλέον ξεκάθαρα ότι ένεκα και των μη ευνοϊκών συνθηκών για επίλυση του Κυπριακού, η μόνη επιλογή ήταν ο μακροχρόνιος αγώνας⁶⁹.

Μη εξετάζοντας το κατά πόσο ο μακροχρόνιος αγώνας αποτέλεσε τετελεσμένο ή συνειδητή επιλογή από την Κυβέρνηση, η χρήση του συγκεκριμένου όρου εντός της

⁶² Τζωρτζής, ό.π., σ. 99.

⁶³ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Διάσκεψη Τύπου για το Κυπριακό*, 03 Ιανουαρίου 1975.

⁶⁴ Λάμπρου, ό.π., σ. 673.

⁶⁵ Η «Διακήρυξη των Κυπρίων προσφύγων» (The Scroll of Cyprus), το οποίο αποτέλεσε ένα έγγραφο διαμαρτυρίας προς τα Ηνωμένα Έθνη, αναφέρεται ότι είχε υπογραφεί από 150.000 πρόσφυγες. Αντίγραφο της διακήρυξης έχει παραδοθεί στον Μακάριο στις 6 Σεπτεμβρίου 1975. Βασικός σκοπός της διακήρυξης ήταν η επιστροφή όλων των προσφύγων στα σπίτια τους, βλ. Ministry of Education, *Cyprus Today vol.13 no.5-6 September-December 1975*, σ. 24-27.

Ένα ποσοστό 39% των προσφύγων που ερωτήθηκαν στα πλαίσια έρευνας, απάντησε ότι ήταν διατεθειμένοι και επιθυμούσαν να συνεχίσουν ένα μακροχρόνιο διαμένοντας ακόμα και σε αντίσκηνα, βλ. Ευδόκας, ό.π., σ. 24.

⁶⁶ Ministry of Education, *Cyprus Today vol.13 no.2 March-April 1975*, σ. 7.

⁶⁷ Αριστείδου, ό.π., σ. 62.

Χαρακτηριστικά ο Μακάριος ανέφερε ότι οι συνομιλίες αποτέλεσαν μια κενολογία τις οποίες κάλυπτε πολλή σοβαροφάνεια, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Σύσκεψη για καταστροφή της οικονομίας από τουρκική εισβολή*, 13 Ιουνίου 1975.

⁶⁸ Παπαδημήτρης, ό.π., σ. 279.

⁶⁹ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος*, ό.π.

αναπτυξιακής πολιτικής της Κυβέρνησης είχε διπλό όφελος. Από τη μια περνούσε το μήνυμα ότι ο αγώνας θα συνεχιστεί, ενώ ταυτόχρονα λόγω της διάρκειας του αγώνα, θα έπρεπε να προχωρήσουν τα αναπτυξιακά πλάνα. Μοιραία στα αναπτυξιακά πλάνα της Κυβέρνησης, δεν θα είχαν θέση οι περιοχές που είχαν καταληφθεί από την τουρκική εισβολή. Ο σχεδιασμός αναπτυξιακών πολιτικών στα πλαίσια ενός μακροχρόνιου αγώνα, αναγκαστικά θα είχε και μακροχρόνιο ορίζοντα⁷⁰. Αυτό ήταν κάτι το οποίο ωφέλησε στην τελική τους πρόσφυγες, αφού αναγκαστικά η Κυβέρνηση θα έπρεπε να αντιμετωπίσει άμεσα το προσφυγικό πρόβλημα αλλά και να το εντάξει στις αναπτυξιακές της πολιτικές⁷¹. Το Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως 1975-1976, η πρώτη αναπτυξιακή πολιτική της Κυβέρνησης μετά την εισβολή, συνοψίζει τα πιο πάνω στην εξής αναφορά⁷²:

«Αλλά είτε ο αγών είναι βραχυχρόνιος είτε μακροχρόνιος, εν τω μεταξύ η οικονομική ζωή πρέπει να συνεχισθεί και η οικονομία να δραστηριοποιηθεί μέχρι του μεγίστου δυνατού βαθμού».

4. Η δίκαιη κατανομή των βαρών της εισβολής

Οι συνέπειες της εισβολής και του εκτοπισμού είχαν σαν αποτέλεσμα τη διάλυση της όποιας κοινωνικής ισορροπίας υπήρχε πριν το 1974. Ακόμα και αν υπήρχε σε κάποιο βαθμό ένα σχετικό επίπεδο δίκαιης κατανομής του εισοδήματος, αυτό έπαψε πλέον να υφίσταται, προκαλώντας έτσι ανισοσκέλεια εισοδημάτων⁷³. Η κατανομή του εισοδήματος, επηρεάστηκε αρνητικά από την προσφυγοποίηση, την αύξηση της ανεργίας και τη στέρηση των προσφύγων από την αξιοποίηση των περιουσιών τους⁷⁴. Το προσφυγικό και το ανεργιακό πρόβλημα, θεωρήθηκαν ότι ήταν

⁷⁰ Zetter, *Refugees*, σ. 29.

Ministry of Education, *Cyprus Today* vol.14 no.3-4 May-August 1976, σ. 24.

Εντός του Δεύτερου Έκτακτου Σχεδίου Οικονομικής Δράσεως 1977-1978, αναφέρεται ότι οι νέοι προσφυγικοί οικισμοί για τους εκτοπισθέντες, σχεδιάστηκαν το 1976 με βάση ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο αναπτύξεως, έτσι ώστε να είναι χρήσιμοι ανεξαρτήτου του πότε θα επιλυθεί το κυπριακό πρόβλημα, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 168.

⁷¹ Ministry of Education, *Cyprus Today* vol.14 no.3-4 May-August 1976, σ. 24.

⁷² Ενδεικτικές ήταν και οι δηλώσεις του τότε Υπουργού Οικονομικών Αντρέα Πατσαλίδη εντός του 1976, σε περίπτωση που η λύση του Κυπριακού δεν ήταν σύντομη, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 59.

⁷³ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 23/02/1976, σ. 399.

⁷⁴ Πασιαρδής Πάνος, *Το κόστος της τουρκικής εισβολής και προτάσεις ισότιμης κατανομής του*, Πανεπιστήμιο Κύπρου (Τμήμα Οικονομικών) και Κεντρικός Φορέας Ισότητας Κατανομής Βαρών, Λευκωσία 2000, ό.π., σ. 44.

θέματα που επηρέαζαν ακόμα και τη φυσική επιβίωση του κυπριακού κράτους⁷⁵. Η ανακατανομή του εισοδήματος, θα προσπαθούσε στα πλαίσια του εφικτού να επανασυνδέσει τους πρόσφυγες με το οικονομικό σύστημα, σε μια προσπάθεια μείωσης των αρνητικών επιπτώσεων της εισβολής⁷⁶.

Η αντιμετώπιση των βαρών της εισβολής, θα περνούσε μέσα από την ανακατανομή του εισοδήματος, προς όφελος των εκτοπισθέντων και γενικότερα των δυσπραγούντων⁷⁷. Δεν μιλούμε όμως μόνο για δικαιότερη κατανομή εισοδήματος, αλλά και για δικαιότερη κατανομή των βαρών της εισβολής, κάτι το οποίο είχε λεχθεί από τον Μακάριο στα πλαίσια διάσκεψης στις 13 Ιουνίου 1975⁷⁸. Περαιτέρω, η ανάγκη για δικαιότερη κατανομή των οικονομικών βαρών της εισβολής, αναφέρεται ξεκάθαρα στο Πρώτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1975-1976⁷⁹. Η δικαιότερη αυτή κατανομή, κρίθηκε επιβεβλημένη και κατέστη δυνατή μέσα από μια σειρά κυβερνητικών νομοσχεδίων. Κυριότερα μέτρα αποτέλεσαν η κλιμακωτή μείωση των εισοδημάτων και των αμοιβών σε ποσοστά 10%-25%, μέτρα τα οποία είχαν λάβει τη στήριξη της Βουλής και των Συντεχνιών⁸⁰. Επιπλέον, συστάθηκε το Ειδικό Ταμείο, τα έσοδα του οποίου προέρχονταν από τις πιο πάνω μειώσεις των εισοδημάτων και των αμοιβών⁸¹. Οι οποιοσδήποτε αναφορές για πρόσθετα μέτρα έτσι ώστε οι πιο εύπορες τάξεις να συνεισφέρουν σε μεγαλύτερο βαθμό, δεν βρήκαν ανταπόκριση⁸², αφού είτε έμειναν υπό μελέτη⁸³, είτε οι περιορισμένες φωνές εντός της Βουλής δεν εισακούστηκαν⁸⁴.

Κάποιος θα ανέμενε ότι ένεκα των γεγονότων της εισβολής, θα υπήρχε και μεγάλη ανάγκη για εξωτερικό δανεισμό. Κάτι τέτοιο, δεν ίσχυσε κατά την υπό εξέταση περίοδο, ένεκα και της απροθυμίας ξένων οργανισμών για μεγάλο δανεισμό⁸⁵. Ίσχυσε όμως πέραν της υπό εξέτασης περιόδου, όπου η εφαρμογή της στεγαστικής πολιτικής σε μεγάλη κλίμακα στηρίχτηκε κυρίως στο διεθνή δανεισμό⁸⁶.

⁷⁵ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 13.

⁷⁶ Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, σ. 7.

⁷⁷ Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 17.

⁷⁸ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 10.

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, Μακάριος, ό.π.

⁷⁹ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 10.

⁸⁰ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 30/10/1974, σ. 95-103.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, Παρ Ι, Αρ. 1180, 04.04.1975, Ν. 15/75, σ. 423-425.

⁸¹ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 10.

⁸² Πασιαρδής, ό.π., σ. 158.

⁸³ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 2.

⁸⁴ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 19/12/1974, σ. 169.

⁸⁵ The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 18.

⁸⁶ Κατατοπιστικές είναι σχετικές εκθέσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας, αφού το εξωτερικό χρέος της Κύπρου κατά το 1975 και 1976 ανήλθε στα 100 εκ δολάρια, και 150 εκ δολάρια αντίστοιχα, σε σχέση

Αναπόφευκτα, ένεκα και των πιο πάνω δεδομένων, η κατανομή των βαρών της εισβολής κατά την υπό εξέταση περίοδο, κρίθηκε αναγκαία όπως γίνει σε όλο τον πληθυσμό⁸⁷.

με 1 δις δολάρια το 1984, βλ. The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 18 και The World Bank, *Report No. 5522-CY, Cyprus Country Economic Memorandum*, Washington 1985, σ. 3, 15.

⁸⁷ Διευκρινίζεται εδώ ότι όλα τα μέτρα για δίκαιη κατανομή των βαρών της εισβολής αφορούσαν μόνο τους Κύπριους πολίτες και οι ξένοι υπήκοοι που εργοδοτούνταν στην Κύπρο εξαιρούνταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ - Η δεύτερη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων και η δημιουργία κυβερνητικών πολιτικών

1. Η δημιουργία κυβερνητικών πολιτικών

Η έναρξη της δεύτερης φάσης των μέτρων στήριξης των προσφύγων, σηματοδοτεί την ένταξη του προσφυγικού προβλήματος στις κυβερνητικές πολιτικές. Αυτό συνέπεσε χρονικά και κατέστη δυνατό με την επιστροφή του Μακαρίου στην Κύπρο. Εντούτοις, η ξένη ανθρωπιστική βοήθεια, κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης φάσης, συνεχίστηκε αμείωτη καθόλη τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου, αλλά επεκτάθηκε και πέραν αυτής⁸⁸. Η οικονομική βοήθεια της Ελλάδας μέσω των χορηγιών, συνέβαλε σημαντικά στη δημιουργία των κυβερνητικών πολιτικών. Η σημαντικότητα των ελληνικών χορηγιών έγκειται στο γεγονός ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο, ανήλθε συνολικά στα 24 εκ. λίρες, ποσό το οποίο μεταφράζεται σε περίπου 13% των συνολικών εσόδων των κρατικών προϋπολογισμών της υπό εξέτασης περιόδου⁸⁹. Επιπλέον με τη βοήθεια της Ελλάδας, η ανθρωπιστική και οικονομική βοήθεια από τις Η.Π.Α. μέσω της Ύπατης Αρμοστείας, συνεχίστηκε το 1975⁹⁰ και κορυφώθηκε εντός του 1976⁹¹. Αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται με την επιθυμία της αμερικανικής κυβέρνησης για μείωση των αντιτουρκικών φωνών εντός του Κογκρέσου των Η.Π.Α. και την επιθυμία της πρώτης για άρση του εμπάργκου όπλων στην Τουρκία⁹². Ευνοϊκή συγκυρία φαίνεται να αποτέλεσε το γεγονός, ότι η πιο έντονη φωνή που υποστήριζε το στρατιωτικό εμπάργκο στην Τουρκία ήταν ο γερουσιαστής Edward M. Kennedy, ο οποίος παράλληλα διατελούσε και ο πρόεδρος

⁸⁸ Η Ύπατη Αρμοστεία είχε αρχικά προγραμματίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες τις μέχρι τις 30 Απριλίου 1975, βλ. United States General Accounting Office, 1981, *U.S. assistance to Cyprus*, σ. 27. Οι δραστηριότητες της Ύπατης Αρμοστείας διήρκησαν μέχρι το 1987 στην Κύπρο όπου και αντικαταστάθηκε από τον UNDP, βλ. Norwegian Refugee Council, ό.π., σ. 67.

⁸⁹ Γενικό Λογιστήριο της Δημοκρατίας, *Δημοσιονομική Έκθεση 1975-1976*, σ. 4.

⁹⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μέχρι τον Ιούνιο του 1975 είχαν γίνει εισφορές της Ύπατης Αρμοστείας για το ποσό των 44.3 εκ δολαρίων από 40 κυβερνήσεις και μη κυβερνητικούς οργανισμούς, και η συνεισφορά των Η.Π.Α. στο πιο πάνω ποσό ανήλθε στα 20.8 εκ δολάρια, βλ. United States Senate, 1975, *Crisis on Cyprus: 1975, One year after the invasion*, A Study Mission Report, Prepared for the Subcommittee to Investigate Problems Connected With Refugees And Escapees of the Committee On the Judiciary Ninety-third Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, 20 July 1975, σ. 34.

⁹¹ Εντός του 1976, το κονδύλι της Ύπατης Αρμοστείας είχε καλυφθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου από τις Η.Π.Α., βλ. United States Senate, 1976, *Crisis on Cyprus: 1976*, ό.π., σ. 19.

Η οικονομική βοήθεια από τις Η.Π.Α., αν και σε χαμηλότερη κλίμακα, συνεχίστηκε μέχρι το 1982, βλ. United States General Accounting Office, 1981, *U.S. assistance to Cyprus*, ό.π., σ. 7.

⁹² Gerald R. Ford Presidential Library & Museum, Congressional Items, 'The Case Amendment to the State Department Authorization Bill', S. 3473, 1975, σ. 3-4.

της Υποεπιτροπής του Κογκρέσου των Η.Π.Α. για τους πρόσφυγες⁹³. Το ενδεχόμενο η βοήθεια των Η.Π.Α. να συνεχίστηκε υπό το φόβο της αύξησης της επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης στην Κύπρο, αν και είναι υπαρκτό, εντούτοις φαίνεται να είναι απομακρυσμένο⁹⁴. Παρόλα αυτά, η Σοβιετική Ένωση, δεν φαίνεται να συνέβαλε καθόλου στην ανακούφιση του προσφυγικού προβλήματος στην Κύπρο.

Παρόλη τη σχετική εμπειρία της Κυβέρνησης σε αναπτυξιακές πολιτικές ήδη από το 1960⁹⁵, καθώς επίσης και των τριών σχεδίων οικονομικής ανάπτυξης που προηγήθηκαν⁹⁶, εντούτοις οι συνθήκες μετά την εισβολή ήταν πρωτόγνωρες και αποτέλεσαν μια εντελώς νέα κατάσταση. Ως εκ τούτου, μια νέα κυβερνητική πολιτική επί του θέματος ήταν απολύτως αναγκαία. Η επίσημες κυβερνητικές πολιτικές κατέστησαν δυνατές, αφού ακόμα και μετά την εισβολή, οι λειτουργίες της κρατικής μηχανής δεν σταμάτησαν⁹⁷. Αντιλαμβανόμενη η Κυβέρνηση ότι η κατάσταση δεν φαινόταν να ήταν προσωρινή, τα μέτρα ανακούφισης θα έπρεπε να επεκταθούν και να ενταθούν⁹⁸. Αυτό έγινε αντιληπτό αφού ο Μακάριος, μια μέρα μόνο μετά την επιστροφή του στην Κύπρο, είχε επισκεφτεί προσφυγικούς καταυλισμούς⁹⁹. Όπως εύστοχα αναφέρουν σχετικές επιτροπές του Κογκρέσου των Η.Π.Α.¹⁰⁰, ένα χρόνο μετά την εισβολή, δεν διαφαινόταν η όποια πρόοδος για επίλυση του Κυπριακού. Ως εκ τούτου, η Κυβέρνηση θα έπρεπε να πάρει επιπλέον μέτρα για τους πρόσφυγες πέραν της ανθρωπιστικής βοήθειας, όπως για παράδειγμα η στέγαση και η εργοδότησή τους¹⁰¹. Ιδιαίτερα η στεγαστική πολιτική όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, περνούσε μέσα από σημαντικά διλήμματα με πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις¹⁰².

⁹³ United States Senate, 1974, Congressional Record-Senate, December 3, 1974, p. S20394-S20397.

⁹⁴ Αυτό που φαίνεται να προκάλεσε τις ανησυχίες των Η.Π.Α., ήταν η σύναψη συμφωνιών της Κύπρου με την Σοβιετική Ένωση στον τουριστικό και οικονομικό τομέα, βλ. Central Intelligence Agency, 1976, ER 76-10372U, σ. 6, και Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1976, σ. 472, 573, 614).

⁹⁵ Long W. Thorp, *Cyprus: suggestions for a development programme*, United Nations, New York 1961.

⁹⁶ Γενική Διεύθυνση Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων, Συντονισμού και Ανάπτυξης, *Αναπτυξιακή Στρατηγική του Κράτους 1962-2013*.

⁹⁷ Rodney Wilson, *Cyprus and the International Economy*, St. Marin's Press, New York, 1992, σ. 119.

⁹⁸ Eleni Meleagrou & Birol Yesilada, «The Society and its Enviroment», στο: Solsten Eric (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1993, σ. 81.

Jeffrey Hoover, «The Society and its Environment», στο: Freferica M. Bunge (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1993, σ. 66.

⁹⁹ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Καταυλισμός προσφύγων – Πρώτη επίσκεψη*, 08 Δεκεμβρίου 1974.

¹⁰⁰ Υποεπιτροπή για τους πρόσφυγες της Γερουσίας των Η.Π.Α., Επιτροπή Δικαιοσύνης της Βουλής Αντιπροσώπων των Η.Π.Α.

¹⁰¹ United States Senate, 1975, *Crisis on Cyprus: 1975*, ό.π., σ. 33.

United States Senate, 1976, *Crisis on Cyprus: 1976*, ό.π., σ. 5.

The UN Refugee Agency (UNHCR), 1975, *Statement by Prince Sadruddin Aga Khan*.

¹⁰² United States Senate, 1975, *Crisis on Cyprus: 1975*, ό.π., σ. 33.

Εκ των πραγμάτων, τα δεδομένα πάνω στα οποία στηρίχτηκε το Τρίτο Πενταετές Σχέδιο Αναπτύξεως της Κυβέρνησης για την περίοδο 1972-1976, δεν υφίσταντο πλέον¹⁰³. Τα νέα δεδομένα λοιπόν, οδήγησαν στην έκδοση του Πρώτου Έκτακτου Σχεδίου Οικονομικής Δράσεως 1975-1976. Παρόλο που το συγκεκριμένο σχέδιο ήταν έτοιμο από το Σεπτέμβριο του 1974, εντούτοις εγκρίθηκε από το Υπουργικό Συμβούλιο μόλις τον Αύγουστο του 1975¹⁰⁴. Αν και οι στόχοι που τέθηκαν δεν επιτεύχθηκαν στην ολότητά τους, το συγκεκριμένο σχέδιο αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια κυβερνητικής αναπτυξιακής πολιτικής και αντιμετώπισης των συνεπειών της τουρκικής εισβολής σε οργανωμένη βάση¹⁰⁵. Αποτέλεσε δε την αρχή μιας σειράς Εκτάκτων Σχεδίων, τα οποία διήρκησαν μέχρι το 1986. Ενδεικτικά, πριν ακόμα τη λήξη του Πρώτου Σχεδίου, κατά τον Μάη του 1976, αποφασίστηκε η ετοιμασία του Δεύτερου Εκτάκτου Σχεδίου που θα κάλυπτε την περίοδο 1977-1978¹⁰⁶.

Αν και η Βουλή υποστήριζε τα νομοσχέδια της Κυβέρνησης που σχετίζονταν με τη στήριξη των προσφύγων, εντούτοις οι επικρίσεις κατά καιρούς ήταν έντονες. Αυτές επικεντρώθηκαν τόσο στις λειτουργίες της κρατικής μηχανής¹⁰⁷, όσο και στην οικονομική πολιτική της Κυβέρνησης¹⁰⁸. Έντονη κριτική ασκήθηκε επίσης αναφορικά και με τη στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης¹⁰⁹. Ενδεχομένως η Βουλή να ήταν ακόμα πιο απαιτητική έναντι της Κυβέρνησης, αν το ποσοστό των προσφύγων

¹⁰³ Republic of Cyprus, *The Third Five-Year Plan (1972-1976)*, σ. 4-5.

¹⁰⁴ Ο Ιάκωβος Αριστείδου, τότε Γενικός Διευθυντής του Γραφείου Προγραμματισμού, αναφέρει ότι η δημοσιοποίηση των προνοιών του Σχεδίου, τοποθετείται χρονικά μετά την επιστροφή του Μακαρίου. Αναφέρει περαιτέρω ότι η καθυστέρηση στη δημοσιοποίησή του, οφείλεται στο γεγονός ότι ο τότε Υπουργός Οικονομικών Αντρέας Πατσαλίδης, θεωρούσε πολιτικά ανοίκειο να συζητείται σχέδιο για ανάπτυξη μόνο των ελεύθερων περιοχών, βλ. Αριστείδου, ό.π., σ. 34, βλ. Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, ό.π., σ. 65.

¹⁰⁵ Κυριότερος στόχος ήταν η δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης για 16.000-20.000 άτομα, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 23/02/1976, σ. 405.

¹⁰⁶ Αριστείδου, ό.π., σ. 69.

¹⁰⁷ Ενδεικτικές είναι οι αναφορές του τότε βουλευτή του Ενιαίου Κόμματος κ. Τάσσου Παπαδόπουλου, ότι «ενίστε δημιουργείται η εντύπωση ότι κυβερνητικά τμήματα δεν έχουν πληροφορηθεί ότι έχει γίνει πραξικόπημα και εισβολή και ότι ενίστε κρατικοί λειτουργοί εργάζονται με τον ρυθμό επί της πεπατημένης οδού, της συνήθους καταστάσεως», βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 09/01/1975, σ. 203.

Η πιο πάνω έντονη κριτική στις λειτουργίες της κρατικής μηχανής, ενδεχομένως να μην ήταν άσχετη με τη στάση εργασίας των δημοσίων υπαλλήλων που είχε λάβει χώρα τον Οκτώβρη του 1975, λόγω των αποκοπών των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Στάση εργασίας δημοσίων υπαλλήλων*, 20 Οκτωβρίου 1975.

¹⁰⁸ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 09/01/1975, σ. 196-208.

Οι κυριότεροι εκφραστές των διαφωνιών ήταν ο Β. Λυσσαρίδης, βλ. στο ίδιο σ. 196-199, ο Τ. Παπαδόπουλος, βλ. στο ίδιο σ. 201-203 και ο Α. Ζιαρτίδης, βλ. στο ίδιο σ. 204-208.

¹⁰⁹ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 24/07/1975, σ. 602-611.

Οι επικρίσεις της Βουλής και ιδιαίτερα της Επιτροπής Οικονομικών εντός του 1976, αναφορικά με τη στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης, ήταν ιδιαίτερα έντονες με αναφορές για κωλυσιεργία της Κυβέρνησης, αδικαιολόγητες καθυστερήσεις και ασυνέπεια της Κυβέρνησης, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 26/02/1976, σ. 461-464.

βουλευτών ήταν μεγαλύτερο¹¹⁰. Αποτελεί γεγονός όμως, ότι η Βουλή ήταν αρκούντως απαιτητική με τη διεκδίκηση των δικών της δικαιωμάτων, εγκρίνοντας το καλοκαίρι του 1976 αυξήσεις 55% στις απολαβές των βουλευτών¹¹¹.

Σύμφωνα με τα προϋπολογισθέντα έξοδα της Κυβέρνησης κατά το 1976, το 30% αυτών αφορούσαν δαπάνες για τους πρόσφυγες¹¹². Πρακτικά, οι δαπάνες για τους πρόσφυγες θα περιορίζονταν λόγω μιας σειράς παραγόντων. Βασικός περιορισμός ήταν οι ελλειμματικοί προϋπολογισμοί, οι οποίοι χρηματοδοτήθηκαν από τις χορηγίες της ελληνικής κυβέρνησης, τη χρήση των κυβερνητικών καταθέσεων στην Κεντρική Τράπεζα¹¹³, στις νομοθεσίες για εισφορές όλου του οικονομικά ενεργά πληθυσμού και σε ένα πολύ μικρό βαθμό από εξωτερικό δανεισμό¹¹⁴. Ο μειωμένος εξωτερικός δανεισμός, αν και ασυνήθιστος σε χώρες που αντιμετώπισαν προσφυγικά προβλήματα¹¹⁵, φαίνεται να ήταν αποτέλεσμα της απροθυμίας ξένων οργανισμών για μεγάλο δανεισμό¹¹⁶. Πέραν των ελλειμματικών προϋπολογισμών, η βοήθεια στους πρόσφυγες θα περιοριζόταν ένεκα και της ανάγκης διατήρησης της βιωσιμότητας κάποιων σημαντικών θεσμών. Ενδεικτικά αναφέρεται το Ταμείο Πλεονάζοντος Προσωπικού και το Ταμείο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, η κατάρρευση των οποίων θα περιέπλεκε περαιτέρω την όλη κατάσταση¹¹⁷. Τα μέτρα στήριξης των προσφύγων λοιπόν, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στο σημείο που οι πιο πάνω θεσμοί δεν θα απειλούντο με χρεωκοπία¹¹⁸.

¹¹⁰ Πληροφόρηση για τον αριθμό των προσφύγων βουλευτών παίρνουμε από σχετική πρόταση νόμου για την καταβολή ανακουφιστικού ενοικίου στους πρόσφυγες, η οποία ετοιμάστηκε από τους 5 πρόσφυγες βουλευτές (σε σύνολο 35 βουλευτών) κκ Παρασκευαΐδη, Μιχαηλίδη, Χριστοδουλίδη, Κουρτελλάρη και Τουμαζή, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 27/11/1975, σ. 240.

¹¹¹ Ενώ οι νομοθεσίες για μειώσεις στις απολαβές και στα εισοδήματα των πολιτών ίσχυσαν μέχρι τις 31/12/1976, η Βουλή ψήφισε αύξηση 55% των απολαβών των βουλευτών, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 01/07/1976, σ. 769-774.

Ενδεικτικά, ενώ πριν την εισβολή οι ετήσιες αποδοχές και τα επιδόματα παραστάσεως και οδοιπορικών ανέρχονταν σε 1.080 και 720 λίρες αντίστοιχα, βάσει της νέας νομοθεσίας τα νέα ποσά θα ανέρχονταν σε 1.680 και 960 λίρες αντιστοίχως βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας*.

¹¹² The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 14.

¹¹³ Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1974*, Αρ. 1133, 23.09.1974, σ. 677.

Ενδεικτικά οι καταθέσεις της Κυβέρνησης στην Κεντρική Τράπεζα μειώθηκαν από 23 εκ. λίρες κατά τον Ιούλιο του 1974 σε μόλις 708 χιλιάδες κατά τον Απρίλιο του 1976, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1976*, Αρ. 1326, 16.07.1976, σ. 552.

¹¹⁴ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 23/02/1976, σ. 403, 411.

The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 15.

¹¹⁵ Zetter, *Refugees*, σ. 27-28.

¹¹⁶ Ο κυριότερος λόγος του χαμηλού εξωτερικού δανεισμού στην υπό εξέταση περίοδο, φαίνεται να ήταν η απροθυμία των ξένων τραπεζών να δανείσουν την Κυπριακή Κυβέρνηση σημαντικά ποσά ένεκα της ρευστής και αβέβαιης πολιτικής κατάστασης, βλ. The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 18.

¹¹⁷ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 26/09/1974, σ. 201-204.

¹¹⁸ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1974*, σ. 3, 51.

Σταδιακά, οι χρηματικές παροχές και τα βοηθήματα προς τους πρόσφυγες ακολούθησαν μια φθίνουσα πορεία, ένεκα και της εργοδότησης σημαντικού αριθμού προσφύγων. Παράλληλα, αυξάνονταν σημαντικά οι δαπάνες στα πλαίσια της στεγαστικής πολιτικής. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι εντός του 1974, το 92% των συνολικών δαπανών για τους πρόσφυγες αφορούσε την παροχή χρηματικών και άλλων βοηθημάτων προς τους πρόσφυγες. Προς το τέλος του 1976, το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί περίπου στο μισό, με το ποσό που εξοικονομήθηκε να χρησιμοποιείται στην εφαρμογή της στεγαστικής πολιτικής της Κυβέρνησης¹¹⁹.

2. Το επίπεδο διαβίωσης των προσφύγων

Σε μια προσπάθεια καταγραφής των αναγκών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της κάθε οικογένειας προσφύγων, το Υπουργείο Εργασίας προχώρησε σε σχετική έρευνα το Μάρτιο του 1975. Σκοπός ήταν η δημιουργία σχετικού φακέλου της κάθε οικογένειας για παρακολούθηση των αναγκών της¹²⁰. Της συγκεκριμένης έρευνας είχε προηγηθεί η ψήφιση του περί Δημόσιων Βοηθημάτων Νόμου, ο οποίος αποσκοπούσε στη νομική κατοχύρωση ενός ελαχίστου επιπέδου διαβίωσης¹²¹. Μέσα από το συγκεκριμένο νόμο, καθορίστηκαν οι βασικές ανάγκες, εντός των οποίων εμπίπταν η τροφή, η ένδυση, τα καύσιμα και ο φωτισμός. Καλύπτονταν επίσης και οι ειδικές ανάγκες, οι οποίες αφορούσαν τη στέγαση και την ιατρική περίθαλψη. Δικαιούχοι των δημόσιων βοηθημάτων κρίθηκαν τα άτομα των οποίων το εισόδημα και οι οικονομικοί τους πόροι δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των βασικών και ειδικών αναγκών¹²². Ο συγκεκριμένος νόμος αποτέλεσε μια ιστορική εξέλιξη, αφού για πρώτη φορά διασφαλιζόταν νομικά ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης¹²³. Η θέσπιση του συγκεκριμένου νόμου, θεωρήθηκε αναγκαία από την Κυβέρνηση, έτσι ώστε να υπάρχει μια εξισορρόπηση με άλλα επιδόματα τα οποία είχαν μειωθεί προς το σκοπό της βιωσιμότητας του συστήματος των Κοινωνικών Ασφαλίσεων¹²⁴.

¹¹⁹ Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, σ. 369.

¹²⁰ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1975*, σ. 65

¹²¹ Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, Παρ I, Αρ. 1175, 14.03.1975, Ν. 10/75, σ. 401-402.

¹²² Στο ίδιο.

¹²³ Στην πράξη λειτούργησαν δύο σχέδια, ένα για εκτοπισθέντες και ένα για μη εκτοπισθέντες. Ουσιαστικά όμως η μεγαλύτερη βοήθεια δόθηκε προς τους εκτοπισθέντες, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 171.

¹²⁴ Ενδεικτικά, εντός του 1975, αναστάλθηκαν κάποια βραχυπρόθεσμα ωφελήματα (επίδομα ανεργίας, μητρότητας, βοήθημα γάμου τοκετού και κηδείας) και οι υπόλοιπες παροχές και συντάξεις μειώθηκαν

Πόσο σημαντικό όμως ήταν το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης που θεσμοθετήθηκε; Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα κάτω από τα οποία εφαρμόστηκε, δεν φαίνεται να αποσκοπούσε στο να αποτελέσει ένα μόνιμο μέτρο, αλλά ένα προσωρινό μέτρο άμεσης ανάγκης. Αυτό γίνεται αντιληπτό αν λάβουμε υπόψη το ύψος του σε σχέση με το μέσο μισθό των κυβερνητικών εργατών, οι οποίοι αποτελούσαν την πιο χαμηλά αμειβόμενη ομάδα κρατικών υπαλλήλων. Με χρηματικούς όρους, το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης μεταφραζόταν κατά το 1976 σε μηνιαίο επίδομα 15 λίρες σε περίπτωση ενός ατόμου και 43 λιρών σε περίπτωση τετραμελούς οικογένειας¹²⁵. Αντίστοιχα, ο μέσος μισθός των κυβερνητικών εργατών κατά το 1976 ανερχόταν στις 57 λίρες περίπου¹²⁶. Όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια, το ύψος των χρηματικών επιδομάτων προς τους εκτοπισθέντες ήταν τέτοιο, έτσι ώστε από τη μια να τους εξασφαλίζει σε πρώτο στάδιο τη βιωσιμότητά τους, αλλά παράλληλα να μην αποτελεί και αντικίνητρο για συμμετοχή των προσφύγων στην αγορά εργασίας.

Παράλληλα με την ψήφιση του πιο πάνω νόμου, σημαντικό γεγονός αποτέλεσε η σύσταση του Ειδικού Ταμείου στις αρχές του 1975, υπό τη διοίκηση του Υπουργείου Εργασίας. Σκοπός του Ειδικού Ταμείου ήταν η ικανοποίηση βασικών αναγκών των εκτοπισθέντων και δυσπραγούντων, κυρίως με την παροχή χρηματικής και άλλης βοήθειας και τη δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης¹²⁷. Παράλληλα, η Υπηρεσία Μέριμνας, επιφορτίστηκε κυρίως με τη διατροφή, στέγαση και ένδυση των εκτοπισθέντων¹²⁸. Πέραν του Ειδικού Ταμείου και της Υπηρεσίας Μέριμνας, δεν συστάθηκε κάποια άλλη επιπρόσθετη υπηρεσία. Γενικά, όλες οι σχετικές με τους πρόσφυγες πολιτικές ενσωματώθηκαν στις πολιτικές των τότε Υπουργείων. Η δημιουργία ενός ξεχωριστού Υπουργείου προσφύγων δεν ήταν κάτι που προωθήθηκε

κατά 14% περίπου, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 06/03/1975, σ. 301-303, 305-309.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1975, Παρ Ι, Αρ. 1175, 14.03.1975, Ν. 11/75, σ. 411-413.

Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση* 1975, σ. i-ii.

Τα εν λόγω επιδόματα επανήλθαν στα προηγούμενά τους επίπεδα με νόμο που ψηφίστηκε εντός του 1976 και εφαρμόστηκε το 1977, βλ. Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Η ιστορία των κοινωνικών ασφαλίσεων*, σ. 27-28.

¹²⁵ Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 218.

¹²⁶ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση* 1976, σ. 44.

¹²⁷ Ο όρος δυσπραγούντας αποτελούσε μια διαφορετική κατηγορία από τον όρο εκτοπισθέντας. Ενδεικτικά, ένας εκτοπισθέντας δεν θεωρείτο αυτόματα ως δικαιούχος βοήθειας, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Σπανός – Ταμείο Ανακούφισης και Αποκατάστασης Εκτοπισθέντων*, 19 Μαρτίου 1975.

¹²⁸ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση* 1975, σ. 64.

από την Κυβέρνηση, αν και φαίνεται να συζητήθηκε τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο¹²⁹.

Εντός των ετών 1975-1976, οι δραστηριότητες της Υπηρεσίας Μέριμνας εντάθηκαν και τέθηκαν σε πιο οργανωμένη βάση. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρούν οι δημοσιευμένες προσφορές για προμήθεια τροφίμων, μέσα από τις Επίσημες Εφημερίδες της υπό εξέταση περιόδου. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι μέσα από τη μελέτη των Επίσημων Εφημερίδων της Κυβέρνησης, κατά το 1974 είχαν προκηρυχθεί από την Υπηρεσία Μέριμνας μόλις 2 προσφορές για παροχή ειδών πρώτης ανάγκης¹³⁰. Αντιθέτως, κατά το 1975 και το 1976 είχαν προκηρυχθεί 27 και 42 προσφορές αντίστοιχα¹³¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι το Ειδικό Ταμείο που συστάθηκε, παρόλο που ο σχετικός με αυτό νόμος θεσπίστηκε στις 01/11/1974, εντούτοις οι κανονισμοί για τις συνεισφορές στο Ταμείο θεσπίστηκαν στις 14/02/1975. Έτσι οι πρώτες εισφορές στο Ταμείο σημειώθηκαν τον Μάρτιο του 1975¹³². Οι εισφορές στο Ειδικό Ταμείο κατέστησαν δυνατές βάσει νομοσχεδίων τα οποία κατατέθηκαν στη Βουλή και ψηφίστηκαν στις 30/10/1974. Τα συγκεκριμένα νομοσχέδια, αφορούσαν έκτακτες εισφορές για άλλα εισοδήματα και προσωρινές μειώσεις των μισθών, ποσά τα οποία προορίζονταν στο Ειδικό Ταμείο¹³³. Αν και είχαν προσωρινή ισχύ μέχρι τις 31/12/1975, εντούτοις τα εν λόγω νομοσχέδια ανανεώθηκαν μέχρι τις 31/12/1976¹³⁴. Ενδεικτικά, οι εισφορές των δημοσίων υπαλλήλων στο Ταμείο κατά την υπό εξέταση περίοδο, ανήλθαν στα 6.2 εκ. λίρες¹³⁵. Η λειτουργία του Ειδικού Ταμείου είχε σαν αποτέλεσμα εντός του 1975 σύμφωνα με κυβερνητικές πηγές, την προσφορά

¹²⁹ Zetter, *Rehousing*, σ. 120.

¹³⁰ Ενδεικτικά, η πρώτη καταγεγραμμένη προσφορά έλαβε χώρα στις 02 Νοεμβρίου 1974, όπου η Υπηρεσία Μέριμνας ζητούσε προσφορές για προμήθεια προϊόντων καθαρισμού και υγείας, γιαουρτιού και πατατών, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1974, σ. 779.

¹³¹ Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας*, 1974-1976.

Προς το τέλος του 1976 λειτουργούσαν 312 κέντρα διανομής τροφίμων υπό την ευθύνη της Υπηρεσίας Μέριμνας, βλ. Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, ό.π., σ. 134.

¹³² Ενδεικτικά κατά τους πρώτους 10 μήνες λειτουργίας του Ταμείου κατά την περίοδο 01/11/1974-31/08/1975, είχε εισρεύσει ποσό 4 εκ. λίρες περίπου, εκ των οποίων το μισό ποσό αφορούσε τις εισφορές των κρατικών υπαλλήλων και το υπόλοιπο ποσό τις εισφορές των ιδιωτικών υπαλλήλων, των αυτοεργοδοτούμενων και των εταιρειών, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 27/11/1975, σ. 235.

¹³³ Οι μειώσεις στις απολαβές τόσο των δημοσίων όσο και των ιδιωτικών υπαλλήλων, αφορούσαν κλιμακωτά ποσοστά 10%-25% αναλόγως του εισοδήματος, και αποτελούσε υποχρέωση βάσει νόμου οι εργοδότες να καταθέτουν τα εν λόγω ποσά στο Ειδικό Ταμείο, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1974, Παρ I, Αρ. 147, 01.11.1974, Ν. 54/74, σ. 779-781. 1976, Παρ I, Αρ. 1283, 09.07.1976, Ν. 36/76, σ. 577.

¹³⁴ Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1975, Παρ I, Αρ. 1244, 19.12.1975, Ν. 67/75, σ. 1063.

Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 11/12/1975, σ. 257.

¹³⁵ Γενικό Λογιστήριο της Δημοκρατίας, *Δημοσιονομική Έκθεση 1975-1976*, σ. 4.

συνολικών βοηθημάτων για ποσό 2.6 εκ. λιρών και άλλα βοηθήματα κυρίως τρόφιμα σε 30.000 οικογένειες¹³⁶. Σημειώνονται επίσης τα προσφυγικά επιδόματα, τα οποία ενδεικτικά εντός του 1975 παρασχέθηκαν σε 141.000 περιπτώσεις, η δυνατότητα παροχής δωρεάν εκπαίδευσης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης¹³⁷, καθώς επίσης και η απαλλαγή των προσφύγων από την καταβολή της όποιας φορολογίας επί των ακινήτων που είχαν χάσει¹³⁸.

3. Η στεγαστική πολιτική των προσφύγων

Στις κυβερνητικές διακηρύξεις, σαν πρωταρχικό μέλημα θεωρείτο το στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων, το πρώτο στάδιο του οποίου αφορούσε την παροχή προσωρινής στέγασης¹³⁹. Η προσωρινή στέγαση όμως, δεν αποτελούσε μόνιμη λύση. Ιδιαίτερα, η στέγαση σε αντίσκηνα εκτός από κοινωνικά μη συμβατή και απαράδεκτη, ήταν και πολιτικά μη αποδεκτή. Κυριότεροι εκφραστές αυτής της διαφωνίας ήταν οι Η.Π.Α., αναφερόμενες συχνά σε πιθανό κίνδυνο παλαιστινιοποίησης (*Palestinian refugee situation*)¹⁴⁰. Οι αρχικές λοιπόν σκέψεις της Κυβέρνησης για παραγγελία 160.000 αντίσκηνων τον Σεπτέμβρη του 1974, δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος¹⁴¹. Η προσωρινή στεγαστική λύση των αντίσκηνων όμως, έβρισκε την αντίθεση και της Ύπατης Αρμοστείας¹⁴² πέραν από αυτή των Η.Π.Α. Κοινή θέση και των δύο προαναφερθέντων μερών, ήταν η εγκατάσταση των προσφύγων πλησίον των αστικών περιοχών¹⁴³. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι μέχρι

¹³⁶ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1975*, σ. 58.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 68-69.

¹³⁸ Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, Παρ I, Αρ. 1235, 14.11.1975, Ν. 62/75, σ. 1037.

Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 06/11/1975, σ. 208.

¹³⁹ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 20.

Για την Ύπατη Αρμοστεία ήταν ξεκάθαρο ότι πιο σημαντικό πρόβλημα με τους πρόσφυγες δεν ήταν η άμεση ανθρωπιστική βοήθεια, που θα εξασφαλιζόταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αλλά η βίαιη αποκοπή των προσφύγων από τις ρίζες τους (uprootedness), θέμα που έκανε επιτακτική την ανάγκη για χάραξη μιας στεγαστικής πολιτικής, βλ. The UN Refugee Agency (UNHCR), 1974, *Opening Statement by Prince Sadraddin Aga Khan*.

¹⁴⁰ Έχοντας το προηγούμενο παράδειγμα των Παλαιστινίων προσφύγων, ο φόβος των Η.Π.Α. ήταν η δημιουργία επαναστατικών κινημάτων και πυρήνων εξεγέρσεων εντός των προσφυγικών καταυλισμών, βλ. United States Senate, 1976, *Displaced persons*, ό.π., σ. 11.

¹⁴¹ Ministry of Education, "Cyprus Today vol.12 no.3-4 May-August 1974, σ. 36-37.

¹⁴² Αναφορικά με τη στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης, χαρακτηριστική είναι η αναφορά «*this Office has always contributed towards rapid permanent solutions*», βλ. The UN Refugee Agency (UNHCR), 1976, *Statement by Prince Sadraddin Aga Khan*.

¹⁴³ United States Senate, 1974, *Crisis on Cyprus: 1974*, ό.π. σ. 39.

United States Department of State, Office of the Historian, Bureau of Public Affairs, *Foreign Relations of the United States*, Document 181, 1969–1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973–1976, σ. 609-610.

τον Οκτώβριο του 1974, οι Η.Π.Α. παρείχαν μόνο 100 αντίσκηνα, ενώ σαφώς είχαν τη δυνατότητα για πολύ περισσότερα. Αντιθέτως, στα πλαίσια της στεγαστικής πολιτικής της Κυβέρνησης, οι Η.Π.Α. παρείχαν αξιόλογη οικονομική βοήθεια μέχρι το 1981 για ποσό 58 εκ. δολαρίων¹⁴⁴. Αναφορές του σχετικού κλιμακίου των Η.Π.Α. για τους πρόσφυγες, αναφέρουν ότι η επιλογή της στεγαστικής πολιτικής των προσφύγων, έπρεπε να λάβει υπόψη το γεγονός ότι ο αγώνας της επίλυσης του κυπριακού προβλήματος θα ήταν μακροχρόνιος¹⁴⁵.

Το πρώτο κυβερνητικό νομοσχέδιο που αφορούσε έμμεσα το στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων, κατατέθηκε στη Βουλή τον Οκτώβριο του 1974¹⁴⁶. Χωρίς όμως να γίνεται καμία αναφορά σε πρόσφυγες, το νομοσχέδιο αφορούσε τα ενοίκια των κατοικιών και τις μισθώσεις. Μέσα από το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, δινόταν η δυνατότητα για μείωση του ενοικίου κατά 20% σε περίπτωση που ο ενοικιαστής είχε αποδείξει ότι επηρεάστηκε από την εισβολή¹⁴⁷. Αυτού του είδους τα μέτρα όμως, δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν ούτε στο ελάχιστο το στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων. Στην πορεία, εντός της στεγαστικής πολιτικής, πέραν των κυβερνητικών κατοικιών που θα κατασκευάζονταν¹⁴⁸, και της επίταξη κατοικιών από την Κυβέρνηση¹⁴⁹, υπήρξε η δυνατότητα ανέγερσης ιδιόκτητων κατοικιών από τους ίδιους τους πρόσφυγες¹⁵⁰.

Ενδιαφέροντα στοιχεία προκύπτουν από τη χρήση των τουρκοκυπριακών κατοικιών που είχαν εγκαταλειφθεί. Η εν λόγω επιλογή μπορούσε να επιλύσει μόνο εν μέρει το στεγαστικό πρόβλημα των Ελληνοκυπρίων εκτοπισθέντων¹⁵¹, σε αντίθεση με τους Τουρκοκύπριους εκτοπισθέντες, όπου ο εκτοπισμός τους δεν συνεπαγόταν και πρόβλημα στέγασης¹⁵². Κατά την υπό εξέταση περίοδο όπως θα δούμε πιο κάτω, η χρήση τουρκοκυπριακών κατοικιών, αποτέλεσε την πιο ουσιαστική στεγαστική λύση. Η χρήση όμως των τουρκοκυπριακών κατοικιών αποτελούσε μια προσωρινή λύση στο

¹⁴⁴ United States General Accounting Office, ό.π., σ 11.

¹⁴⁵ United States Senate, 1976, *Crisis on Cyprus: 1976*, ό.π., σ. 12.

¹⁴⁶ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 10/10/1974, σ. 61-66.

¹⁴⁷ Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, Παρ Ι, Αρ. 1142, 14.10.1974, Ν. 51/75, σ. 771-773.

¹⁴⁸ Οι γνωστοί συννοικισμοί χωρίς τίτλο ιδιοκτησίας, βλ. Zetter, *Rehousing*, σ. 120.

¹⁴⁹ Το συγκεκριμένο μέτρο δεν κρίθηκε επιτυχημένο, αφού λόγω κυρίως νομικών δυσκολιών, κατά την περίοδο 1975-1976, μόλις 117 κατοικίες είχαν επιταχτεί και χρησιμοποιηθεί για την στέγαση των προσφύγων, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, σ. 314.

¹⁵⁰ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 21.

Υπήρξαν σχέδια για οικοδόμηση σπιτιού με κρατική βοήθεια σε κυβερνητική γη και σχέδια για κτίσιμο σε γή που κατείχαν οι πρόσφυγες, βλ. Zetter, *Rehousing*, σ. 108.

¹⁵¹ Roger Zetter, «Refugees and forced migrants as development resources : the Greek-Cypriot refugees from 1974», *The Cyprus review*, Vol. 4 (1) (1992), σ. 11.

¹⁵² Turkish Cypriot Human Rights Committee, ό.π., σ.194.

στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων, λόγω κυρίως και των πολιτικών προεκτάσεων της συγκεκριμένης λύσης¹⁵³. Κυρίως όμως, αντιτίθετο στο ίδιο το Πρώτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως, το οποίο όπως έχει αναφερθεί, κάλυπτε ισότιμα και τους Τουρκοκύπριους¹⁵⁴. Όπως θα διαφανεί όμως και στη συνέχεια, η προσωρινότητα της χρήσης των τουρκοκυπριακών κατοικιών δεν θα ήταν άσχετη με το αναπτυξιακό πλάνο που επεδίωκε η Κυβέρνηση.

Οι πρώτες 50 οικογένειες προσφύγων, στεγάστηκαν σε κυβερνητικές κατοικίες που είχαν αποπερατωθεί το Φεβρουάριο του 1976. Μέχρι το τέλος του 1976 είχαν αποπερατωθεί συνολικά 2.000 κατοικίες, οι οποίες κατάφεραν να φιλοξενήσουν αντίστοιχο αριθμό προσφυγικών οικογενειών¹⁵⁵. Επιπλέον, 7.500 οικογένειες προσφύγων στεγάστηκαν σε ανακαινισμένες τουρκοκυπριακές κατοικίες. Συνολικά, ο αριθμός των οικογενειών προσφύγων που τους είχε προσφερθεί μόνιμη στεγαστική λύση κατά την υπό εξέταση περίοδο, ανήλθε σε 9.500¹⁵⁶. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι οικογένειες των προσφύγων υπολογίστηκαν σε 40.000¹⁵⁷, μέχρι το τέλος του 1976 είχε προσφερθεί μόνιμη στεγαστική λύση σε μόλις 25% των προσφύγων. Επιπλέον είχαν εγκριθεί 4.259 αιτήσεις που εντάσσονταν στα σχέδια αυτοστεγάσεως¹⁵⁸. Τα εν λόγω στοιχεία ήταν άκρως απογοητευτικά λαμβάνοντας υπόψη ότι η Κυβέρνηση είχε καταφέρει να εξετάσει μόνο τις μισές από τις 20.000 αιτήσεις που είχε λάβει για παροχή στέγασης¹⁵⁹.

Στα πλαίσια της Απογραφής Νοικοκυριών του 1976, διαπιστώθηκε η ακαταλληλότητα της πλειονότητας των χώρων διαμονής των προσφύγων¹⁶⁰. Γινόταν αντιληπτό ότι το στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων, απαιτούσε ένα πιο μακροχρόνιο σχεδιασμό, ενώ οι κυβερνητικές διαδικασίες (τεχνικές προδιαγραφές, προσφορές), χαρακτηρίζονταν από μεγάλη γραφειοκρατία¹⁶¹. Σαν ένα από τα

¹⁵³ United States Senate, 1976, *Displaced persons*, ό.π., σ. 4.

¹⁵⁴ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 6.

¹⁵⁵ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Σπανός και Τομπάζος – Συνοικισμοί προσφύγων υπό ανέγερση - Επίσκεψη*, 30 Οκτωβρίου 1975.

Η κατασκευή των εν λόγω κατοικιών είχε ξεκινήσει πριν την τουρκική εισβολή βάσει προηγούμενου στεγαστικού σχεδίου για ανέγερση κατοικιών χαμηλού κόστους και χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των προσφύγων, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 05/02/1976, σ. 366.

¹⁵⁶ Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 177.

¹⁵⁷ Ministry of Education, *Cyprus Today* vol.12 no.3-4 May-August 1974, σ. 37.

¹⁵⁸ Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 177.

¹⁵⁹ Στο ίδιο.

¹⁶⁰ Πασιαρδής, ό.π., σ. 44-45.

¹⁶¹ Οι διαδικασίες περνούσαν μέσα από δημόσιες προσφορές που ζητούσε το Τμήμα Δημοσίων Έργων, αφού πρώτα γινόταν μελέτη για τις τεχνικές προδιαγραφές των έργων. Η πρώτη προσφορά δημοσιεύτηκε στις 16/08/1975, στη βάση του Σχεδίου Στεγάσεως Εκτοπισθέντων στην Λάρνακα. Ακολούθως έλαβε χώρα δεύτερη προσφορά που αφορούσε τις περιοχές Φρέναρος, Λιοπέτρι και Σωτήρα στις 21/11/1975, βλ. *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, σ. 519, 734.

προσωρινά μέτρα, εντός του 1976 θεσπίστηκε σχετική νομοθεσία για την προστασία των εκτοπισθέντων ενοικιαστών. Βάσει νόμου, τα ενοίκια δεν θα μπορούσαν να υπερβαίνουν τα αντίστοιχα της προ της εισβολής περιόδου¹⁶². Επιπλέον, η άρνηση ενοικίασης ακινήτου σε εκτοπισθέντα θεωρήθηκε ποινικό αδίκημα. Πλέον, η Κυβέρνηση θα μπορούσε να καθορίσει το ύψος του ενοικίου λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική κατάσταση του εκτοπισθέντα¹⁶³.

Συνοψίζοντας τα πιο πάνω, η στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης παρείχε αντιφατικά μηνύματα. Από τη μια οι προσφυγικοί συνοικισμοί χωρίς όμως τίτλο ιδιοκτησίας, με έντονο το στοιχείο της προσωρινής στεγαστικής λύσης. Από την άλλη, η επένδυση του πρόσφυγα για κτίσιμο της δικής του οικίας, ήταν μια επιλογή με πιο έντονο το στοιχείο της μόνιμης στεγαστικής λύσης¹⁶⁴. Σε κοινωνικούς όρους, η δημιουργία προσφυγικών συνοικισμών, αποτέλεσε μια αμφιλεγόμενη κοινωνική καινοτομία, αφού οι πρόσφυγες, όπως άλλωστε και ο πλείστος πληθυσμός ήταν συνηθισμένος στις ιδιόκτητες ανεξάρτητες κατοικίες¹⁶⁵. Από την άλλη, αναφέρθηκε ήδη η ιδιαιτερότητα της χρήσης των τουρκοκυπριακών κατοικιών, αλλά και το γεγονός ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο, αποτέλεσε την πιο σημαντική στεγαστική πολιτική. Όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, πέραν των πολιτικών προεκτάσεων, η στεγαστική πολιτική που επέλεξε η Κυβέρνηση αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης αναπτυξιακής πολιτικής.

Κατά τις 16/01/1976 ζητήθηκαν προσφορές για την ανέγερση προσφυγικών κατοικιών στην Ορμήδεια, βλ. *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1976, σ. 49.

¹⁶² Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1976, Παρ I, Αρ. 1256, 13.02.1976, Ν. 4/76, σ. 9-12.

Η πιο πάνω νομοθεσία κατέστη δυνατή λόγω πρωτοβουλίας που είχαν αναλάβει οι πέντε πρόσφυγες βουλευτές της Βουλής, κκ Παρασκευαΐδη, Μιχαηλίδη, Χριστοδουλίδη, Κουρτελλάρη και Τουμαζή, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 27/11/1975, σ. 240.

¹⁶³ Στο ίδιο.

¹⁶⁴ Zetter, *Rehousing*, σ. 109.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 113.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ - Η τρίτη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων και η επανενσωμάτωσή τους στην οικονομία

Αν και ο όρος της επανενσωμάτωσης των προσφύγων χρησιμοποιήθηκε ευρέως από την Κυβέρνηση, εντούτοις δεν φαίνεται να είχε κάποια ευρύτερη έννοια, πέραν της οικονομικής επανενσωμάτωσης¹⁶⁶. Προς το σκοπό αυτό, προωθήθηκαν μέτρα για την ένταξη των προσφύγων στην αγορά εργασίας. Η προσφορά εργασίας των προσφύγων, αποτέλεσε δε και το απαραίτητο για την επανεκκίνηση της βιομηχανίας, φτηνό εργατικό δυναμικό¹⁶⁷. Μέσα από την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική που εφάρμοσε το κράτος, αλλά και από τις κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία, στόχος ήταν η ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας¹⁶⁸. Η επανενσωμάτωση των προσφύγων στην αγορά εργασίας, μεταξύ άλλων, στόχευε στο ίδιο ακριβώς πράγμα. Την ίδια στιγμή, τα μέτρα επανενσωμάτωσης δεν θα έπρεπε να ήταν προσωρινά αλλά μόνιμα, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα κλίμα αισιοδοξίας και να μην επιδεινωθεί η προσφυγική ψυχολογία¹⁶⁹.

Αν και μεγάλο μέρος των προσφύγων ήταν άνεργοι¹⁷⁰, αυτό δεν ίσχυσε για τους πρόσφυγες δημόσιους υπαλλήλους, αφού η Κυβέρνηση δεν είχε προβεί σε μειώσεις προσωπικού στη δημόσια υπηρεσία¹⁷¹. Έτσι, παρόλο τον πλεονασμό θέσεων, η Κυβέρνηση επέλεξε τη μετακίνησή τους σε άλλα τμήματα που είχαν ανάγκες, όπως για παράδειγμα στην Υπηρεσία Μέριμνας¹⁷². Η διασύνδεση του προσφυγικού και ανεργιακού προβλήματος, έγινε αντιληπτή εξ αρχής από την Κυβέρνηση¹⁷³. Μέσα από τις τραγικές συνέπειες της τουρκικής εισβολής, η Κυβέρνηση διέβλεψε σημαντικές ευκαιρίες για ανάπτυξη¹⁷⁴. Σε αυτό συνέβαλε ένας συνδυασμός παραγόντων. Κυριότερος εξ αυτών ήταν η ύπαρξη μεγάλων περιθωρίων ανάπτυξης, συνέπεια της τουρκικής εισβολής, σε συνδυασμό με την εμπειρία της Κυβέρνησης στη χάραξη

¹⁶⁶ Ministry of Education, *Cyprus Today* vol.13 no.5-6 September-December 1975, σ.20.

¹⁶⁷ Εφημερίδα Φιλελεύθερος, *Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας, Τόμος 2, 1970-1979, Η δεκαετία της κυπριακής τραγωδίας*, Ο Φιλελεύθερος Εκδόσεις Βιβλιοθήκης, Λευκωσία 2011, σ. 223.

¹⁶⁸ Ανδρέας Θεοφάνους, «Ανατομία του οικονομικού “θαύματος” 1974-1994», στο: Περιστιάνης Νίκος & Τσαγγαράς Γιώργος (επιμ.), *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, σ. 15.

¹⁶⁹ Εφημερίδα Φιλελεύθερος, ό.π., σ. 223.

¹⁷⁰ Αναφορές ανεβάζουν τον αριθμό των προσφύγων που έχασαν τις δουλειές τους σε 50.000, βλ. Εφημερίδα Φιλελεύθερος, ό.π., σ. 223.

¹⁷¹ Συμεών Μάτσης, «Μια τομή στην Κυπριακή οικονομία της περιόδου 1960 –1985», σ. 174.

¹⁷² Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1974*, σ. 41.

¹⁷³ Ministry of Education, *Cyprus Today* vol.12 no.3-4 May-August 1974, σ. 43.

¹⁷⁴ Zetter, *Refugees*, σ. 11.

αναπτυξιακής πολιτικής πριν το 1974¹⁷⁵. Επιπλέον, οι πρόσφυγες ήταν ένα σημαντικά ενεργό μέρος της οικονομίας πριν την εισβολή. Πολλοί δε από αυτούς ήταν παραγωγοί και αυτοεργοδοτούμενοι¹⁷⁶. Ενώ αντικειμενικά οι πρόσφυγες ήταν πληγέντες της εισβολής, θα έπρεπε ταυτόχρονα, να αξιοποιηθούν ως παραγωγικές μονάδες.

Στην πιο πάνω διαπίστωση συμφωνούσαν τόσο η Ύπατη Αρμοστεία αλλά και η Παγκόσμια Τράπεζα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Παγκόσμιας Τράπεζας: «*The key problem for the Government, after meeting their essential needs initially, was to gauge how many of these people would have to be absorbed into the economy of south Cyprus, and therefore how and on what scale to plan*»¹⁷⁷. Από την άλλη, η Ύπατη Αρμοστεία είχε αντιληφθεί από το παράδειγμα των Παλαιστινίων προσφύγων, ότι από μόνη της η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας δεν ήταν αρκετή¹⁷⁸. Πίσω από αυτό το σκεπτικό, μπορεί να εξηγηθεί και η μεγάλη διάρκεια παρουσίας της Ύπατης Αρμοστείας στην Κύπρο.

Μέσω της επένδυσης στους πρόσφυγες, το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα για την Κυβέρνηση θα είχε δύο σημαντικά οφέλη. Η μείωση της ανεργίας θα μείωνε και το βαθμό οικονομικής εξάρτησης των προσφύγων από το κράτος. Παράλληλα, οι πρόσφυγες θα συνέβαλλαν στην ανοικοδόμηση της οικονομίας. Οι επιδιώξεις αυτές της Κυβέρνησης, φαίνονται μέσα από την πορεία που ακολούθησε το ύψος των χρηματικών παροχών προς τους πρόσφυγες. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, εντός του 1976, είχαν μειωθεί κατά το ήμισυ οι χρηματικές παροχές και τα άλλα βοηθήματα προς τους πρόσφυγες. Σαν αποτέλεσμα, αφού μεγάλο μέρος των προσφύγων δεν εξαρτιόταν οικονομικά από το κράτος, είχαν εξοικονομηθεί ποσά τα οποία θα προορίζονταν για τη στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης. Για να καταστεί δυνατή η πιο πάνω αλλαγή, συνέβαλαν σημαντικά δύο γεγονότα. Πρώτον, η ύπαρξη ευκαιριών απασχόλησης και δεύτερο, τα παρεχόμενα επιδόματα από το κράτος δεν φαίνεται να λειτούργησαν ως αντικίνητρα για εξεύρεση εργασίας¹⁷⁹. Παρόλο του γεγονότος ότι σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται τα επιδόματα να λειτούργησαν ως αντικίνητρα για εξεύρεση εργασίας¹⁸⁰, αυτό δεν φαίνεται να αποτέλεσε τον κανόνα.

¹⁷⁵ Βλ. Thorp ό.π., και Γενική Διεύθυνση Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων ό.π.

¹⁷⁶ Wilson, ό.π., σ. 120, 124.

¹⁷⁷ The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 7.

¹⁷⁸ Ενδεικτική είναι και η εξής αναφορά της Ύπατης Αρμοστείας: «*Relief in itself is no permanent answer to the refugee and general problem in Cyprus. The solution as we all know, lies elsewhere*», βλ. United States Senate, 1976, *Crisis on Cyprus: 1976*, σ. 18-19.

¹⁷⁹ Αυτό που στην οικονομική επιστήμη ονομάζεται ως ηθικός κίνδυνος (moral hazard/adverse selection).

¹⁸⁰ Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 8.

Στα πλάνα της Κυβέρνησης ήταν η επαναδραστηριοποίηση των προσφύγων γεωργών και κτηνοτρόφων. Ένα εγχείρημα δύσκολο, αφού η αποκοπή των σημαντικότερων γεωργικών εκτάσεων από την οικονομία ήταν ένα ανεπανόρθωτο πλήγμα¹⁸¹. Ενδεικτικά, το πρώτο σχετικό κυβερνητικό νομοσχέδιο που κατατέθηκε στη Βουλή και σχετιζόταν εμμέσως με την επανενσωμάτωση των προσφύγων στην οικονομία, αφορούσε τον γεωργικό τομέα. Το εν λόγω νομοσχέδιο κατατέθηκε τον Οκτώβριο του 1974 και αναφερόταν σε δικαίωμα μείωσης 25% της τιμής ενοικίασης γεωργικής γής σε περίπτωση που ο ενοικιαστής μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πληγέντας της τουρκικής εισβολής¹⁸². Σαφώς όμως και το εν λόγω νομοσχέδιο δεν ήταν αρκετό για την ανόρθωση του γεωργικού τομέα.

Προς τον πιο πάνω σκοπό, μέσω του πρώτου Έκτακτου Σχεδίου 1975-1976, προβλέπονταν δαπάνες αναπτύξεως για ποσό 51 εκ. λιρών. Μεγάλο μέρος αυτών των δαπανών, προορίζονταν προς τους τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας¹⁸³. Στα πλαίσια της αγροτικής ανάπτυξης, η Κυβέρνηση παραχώρησε γη και δάνεια σε εκτοπισθέντες γεωργούς¹⁸⁴. Παρόμοια λογική εφαρμόστηκε και στον τομέα της κτηνοτροφίας και αλιείας¹⁸⁵. Η παραχώρηση δανείων κατέστη δυνατή μέσω του σχεδίου κυβερνητικών εγγυήσεων σε δάνεια για τομείς προτεραιότητας¹⁸⁶. Μέχρι το τέλος του 1976, στα πλαίσια αυτού του σχεδίου, το κράτος είχε εγγυηθεί 145 αιτητές, εκ των οποίων οι 77 περιπτώσεις αφορούσαν εκτοπισθέντες¹⁸⁷. Επιπλέον, μέχρι το 1976 είχε δοθεί στήριξη σε αριθμό εκτοπισθέντων γεωργοκτηνοτρόφων, υπό τη μορφή δανείων με κρατικές εγγυήσεις για το ποσό των 3.3 εκ. λιρών¹⁸⁸. Αντίστοιχη βοήθεια 280 χιλιάδων λιρών δόθηκε και σε 180 εκτοπισθέντες αλιείς¹⁸⁹.

Παρόλα αυτά όμως, σύμφωνα με κυβερνητικά στοιχεία, το πιο μεγάλο μέρος των εκτοπισθέντων που ασχολείτο με τη γεωργία, δεν κατάφερε να δραστηριοποιηθεί ξανά στον ίδιο τομέα. Σαν αποτέλεσμα, μέρος των εκτοπισθέντων γεωργών αναγκαστικά απασχολήθηκε σε άλλους τομείς, είτε βρισκόταν σε συντάξιμη πλέον

¹⁸¹ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, «Σχεδιάσμα για το Κυπριακό: Απόπειρα μιας υλιστικής προσέγγισης».

¹⁸² Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 17/10/1974, σ. 72.

¹⁸³ Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των δαπανών, αφορούσε τη γεωργική και κτηνοτροφική ανάπτυξη, τον τομέα της βιομηχανίας, οικοδομικά και πολεοδομικά έργα και τον τομέα των μεταφορών και συγκοινωνιών, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 23-24.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 25-28.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 31-35.

¹⁸⁶ Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 9.

¹⁸⁷ Στο ίδιο.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 51.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 82.

ηλικία, είτε μετανάστευσε¹⁹⁰. Παράλληλα, μέσω των διμερών συμβάσεων που σύναψε η Κυβέρνηση με τη Βουλγαρία και την Τσεχοσλοβακία, έγινε κατορθωτή η αποστολή δύο χιλιάδων Κυπρίων εργατών για εργασία στις συγκεκριμένες χώρες¹⁹¹. Αναπόφευκτα λοιπόν, ένεκα και της συρρίκνωσης του γεωργικού τομέα¹⁹², αναζητήθηκαν νέες λύσεις, με κυριότερη όπως θα δούμε, αυτήν της βιομηχανίας.

Τα πρώτα βήματα της Κυβέρνησης αναφορικά με την εργοδότηση προσφύγων, σημειώθηκαν σε μικρή κλίμακα προς το τέλος του 1974. Αυτά αφορούσαν εργοδότηση ανειδίκευτων εργατών από το Τμήμα Αρχαιοτήτων¹⁹³, το Δήμο Λευκωσίας¹⁹⁴ και το Τμήμα Δασών¹⁹⁵. Η περίπτωση του Τμήματος Δασών, η οποία αφορούσε τη μετακίνηση δέντρων από τα καμένα δάση της επαρχίας Πάφου, χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς. Από τους 43 πρόσφυγες που εργοδοτήθηκαν στα τέλη του 1974¹⁹⁶, στο δεύτερο τρίμηνο του 1976 είχαν εργοδοτηθεί 760 πρόσφυγες μετά από έγκριση σχετικού κονδυλίου από τη Βουλή¹⁹⁷. Επιπλέον προς το τέλος του 1976, για τον ίδιο σκοπό εργοδοτήθηκαν 1.000 συνολικά πρόσφυγες και είχε μάλιστα εξασφαλιστεί δάνειο από το Συμβούλιο της Ευρώπης για ποσό 2.4 εκ λιρών¹⁹⁸. Αποτελεί αξιοθαύμαστο γεγονός ότι από την καμένη ξυλεία, πέραν των ευκαιριών εργοδότησης των προσφύγων, ιδρύθηκε μια από τις πιο αξιόλογες τοπικές βιομηχανίες κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι Δασικές Βιομηχανίες Κύπρου¹⁹⁹.

Μια πιο οργανωμένη προσπάθεια για επανενσωμάτωση των προσφύγων, έγινε μέσα από τα προγράμματα της Υπηρεσία Δραστηριοποίησης, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εμπορίου. Ενδεικτικά, κατά το 1975 σε αυτά τα προγράμματα απασχολήθηκαν 1.800 πρόσφυγες στους τομείς της χειροτεχνίας²⁰⁰. Ακόμα πιο

¹⁹⁰ Συγκεκριμένα αναφέρεται αριθμός 2.000 άνεργων εκτοπισθέντων γεωργών το 1976, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ.52.

¹⁹¹ Παρόλο του γεγονότος ότι δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία για τα άτομα που εργοδοτήθηκαν στις συγκεκριμένες χώρες, ενδεχομένως να ήταν κάτι το οποίο ωφέλησε και μέρος των προσφύγων, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1976*, σ. 616 και Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, σ. 421-423.

¹⁹² Ενδεικτικά από τις 94 χιλιάδες που εργοδοτούνταν το 1973 στον γεωργικό τομέα, κατά την υπό εξέταση περίοδο, εργοδοτούνταν περίπου 45 χιλιάδες, βλ. The World Bank, *Report No. 2895-CY*, σ. 59.

¹⁹³ Κατά τις ανασκαφές που διεξήγαγε το Τμήμα Αρχαιοτήτων προς το τέλος του 1974 στην περιοχή του αρχαίου Κιτίου στην Λάρνακα, χρησιμοποίησε εργατικό δυναμικό κυρίως από πρόσφυγες, βλ. Ministry of Education, *Cyprus Today vol.13 no.4 July-August 1975*, σ. 26.

¹⁹⁴ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1975*, σ. 80.

¹⁹⁵ Ministry of Education, *Cyprus Today vol.12 no.3-4 May-August 1974*, σ. 44.

¹⁹⁶ Στο ίδιο.

¹⁹⁷ Ministry of Education, *Cyprus Today vol.14 no.3-4 May-August 1976*, σ. 33.

¹⁹⁸ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 35.

¹⁹⁹ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Ντοκιμαντέρ του Λειτουργού Τηλεόρασης του ΡΙΚ Παύλου Παύλου για τη ζωή στην Κύπρο ένα χρόνο μετά την τουρκική εισβολή, κάτω από τον γενικό τίτλο «Αναστήλωση», 31 Δεκεμβρίου 1975.*

²⁰⁰ Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1975*, σ. ii.

σημαντικό είναι το σχέδιο χορηγημάτων και χαμηλότοκων δανείων, το οποίο ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1976, για τη δραστηριοποίηση βιοτεχνιών από τους εκτοπισθέντες με την καταβολή εφάπαξ ποσού και χαμηλότοκου δανείου. Η παροχή των πιο πάνω δανείων και ωφελημάτων, κατέστη δυνατή μέσα από δάνειο που κατάφερε να εξασφαλίσει η Κυβέρνηση²⁰¹. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας, κατά τη διάρκεια του 1976 και βάσει του πιο πάνω δανείου, σχετική βοήθεια παραχωρήθηκε σε 800 πρόσφυγες. Το πιο σημαντικό όμως, είναι ότι αυτοί οι πρόσφυγες μέσω των μικρών βιοτεχνιών που λειτούργησαν, κατάφεραν να εργοδοτήσουν ακόμα 1.000 άτομα²⁰². Παρατηρήθηκαν έτσι τα πρώτα θετικά και πολλαπλασιαστικά οφέλη στην οικονομία από την επανενσωμάτωση των προσφύγων.

²⁰¹ Το δάνειο συνάφθηκε στις 23 Ιουλίου 1976 για ποσό 10 εκ. γερμανικών μαρκών (περίπου 1,5 εκ λίρες). Συμβαλλόμενα μέρη ήταν η Κυπριακή Τράπεζα Αναπτύξεως και η Γερμανική Τράπεζα Αναπτύξεως Kreditanstalt. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, ο σκοπός του εν λόγω δανείου ήταν η προώθηση των πολύ μικρών βιομηχανιών και χειροτεχνιών και αποτεινόταν κυρίως στη δημιουργία μικρών βιοτεχνιών για τους πρόσφυγες, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1976, σ. 704-711.

²⁰² Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση* 1976, σ. 83.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ - Οι πρόσφυγες εντός της Αναπτυξιακής Πολιτικής της περιόδου 1974-1976

Το προσφυγικό πρόβλημα θα πρέπει να ενταχθεί και να εξεταστεί στα πλαίσια της γενικότερης αναπτυξιακής πολιτικής της Κυβέρνησης κατά την υπό εξέταση περίοδο. Με αυτό τον τρόπο δύναται να διασαφηνιστούν καλύτερα οι λόγοι, πίσω από τους οποίους η στήριξη των προσφύγων θεωρήθηκε ως προτεραιότητα. Το προσφυγικό πρόβλημα όμως, ανήκε σε μια ομάδα από πολλές προτεραιότητες τις οποίες η Κυβέρνηση είχε θέσει²⁰³. Μια πιο σφαιρική ανάλυση, φανερώνει ότι οι λόγοι πίσω από τα μέτρα στήριξης των προσφύγων, πέραν από ανθρωπιστικοί ήταν και αναπτυξιακοί. Το γεγονός ότι στις εξαγγελθέντες προτεραιότητες της Κυβέρνησης σαν το δεύτερο σημαντικότερο πρόβλημα θεωρείτο η ανεργία²⁰⁴, μπορεί να λεχθεί ότι αυτό ήταν η αναπτυξιακή όψη του προσφυγικού προβλήματος²⁰⁵. Παρόλη την έλλειψη επίσημων στοιχείων που να διασυνδέουν τον αριθμό των ανέργων με τον αριθμό των προσφύγων, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ένας μεγάλος αριθμός των προσφύγων ήταν παράλληλα και άνεργοι²⁰⁶. Με άλλα λόγια, στην αναπτυξιακή πολιτική της Κυβέρνησης, οι πρόσφυγες θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν πρωτίστως ως άνεργοι για τους οποίους πέραν από στέγαση, θα έπρεπε να εξασφαλιστεί εργασία. Επιβαλλόταν η επιστροφή στα προ της εισβολής δεδομένα, να είναι δηλαδή μέρος του οικονομικού συστήματος²⁰⁷. Την ίδια στιγμή όμως, η δικαιότερη κατανομή των βαρών της εισβολής, για την οποία έχει ήδη γίνει αναφορά, δεν θα έπρεπε να ήταν εις βάρος της γενικότερης ανάπτυξης της οικονομίας²⁰⁸.

Τα νέα δεδομένα που επέφερε η εισβολή, αναπόφευκτα διαμόρφωσαν την αναπτυξιακή πολιτική της Κυβέρνησης. Το γεγονός της αστικοποίησης, είτε σαν

²⁰³ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 6.

Οι αναφορές του Μακαρίου σε συνέντευξή του στις 13 Ιουνίου 1975 είναι ενδεικτικές και αναφέρονται σε αύξηση της παραγωγής και του εθνικού εισοδήματος, απασχόληση των ανέργων, βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου, βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και δικαιότερη κατανομή των βαρών της εισβολής και του εθνικού εισοδήματος, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος*, ό.π..

²⁰⁴ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 7.

²⁰⁵ Ενδεικτική επίσης και η συνέντευξη του Αντρέα Πατσαλίδη στις 8 Σεπτεμβρίου στις 1974, με την αναφορά σε ανάγκη για επαναδραστηριοποίηση της οικονομίας και ότι πέραν του προσφυγικού υπάρχει και το οικονομικό θέμα, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Πατσαλίδης –Οικονομικό Συμβούλιο– Συνεδρίαση για επαναδραστηριοποίηση οικονομίας*, 8 Σεπτεμβρίου 1974.

²⁰⁶ Εξαιρουμένων των δημοσίων υπαλλήλων που διατήρησαν την εργασία τους.

²⁰⁷ Zetter, *Rehousing*, σ. 118.

²⁰⁸ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 23/02/1976, σ. 404.

αποτέλεσμα της εισβολής²⁰⁹, είτε σαν συνειδητή επιλογή των προσφύγων²¹⁰, πέραν των κοινωνικών προεκτάσεων²¹¹, είχε ως αποτέλεσμα και μια τεχνητή αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα. Αυτή η αύξηση του πληθυσμού, αύξησε κατακόρυφα τη ζήτηση στον κατασκευαστικό τομέα, και έτσι με αυτόν τον τρόπο ο κατασκευαστικός τομέας αναπτύχθηκε²¹². Πέραν του ανθρωπιστικού παράγοντα, η Κυβέρνηση φαίνεται να διέβλεψε ότι η στεγαστική πολιτική των προσφύγων, παρουσίαζε και σημαντικές προοπτικές ανάπτυξης της οικονομίας²¹³. Η κατασκευή κατοικιών για τους πρόσφυγες, θα αναζωογονούσε τον κατασκευαστικό τομέα και την αγορά εργασίας, προσφέροντας πολλαπλάσια οφέλη στην οικονομία. Αυτό μπορεί να εξηγήσει το γεγονός ότι η χρήση τουρκοκυπριακών κατοικιών, παρά του γεγονότος ότι αποτέλεσε την ουσιαστικότερη στεγαστική λύση κατά την υπό εξέταση περίοδο, εντούτοις, δεν αποτέλεσε μια μόνιμη λύση. Οι λόγοι, πέραν από πολιτικοί, ήταν ότι ουσιαστικά δεν πρόσφερε καμιά μορφή οικονομικής ανάπτυξης. Η ανάπτυξη του κατασκευαστικού τομέα, αν και οι βάσεις τέθηκαν εντός της υπό εξέτασης περιόδου, κατέστη δυνατή με το πέρας της υπό εξέτασης περιόδου²¹⁴.

Την ίδια στιγμή όμως, η πληθυσμιακή αύξηση δεν είχε ανάλογη αύξηση της κατανάλωσης από τους πρόσφυγες. Κάτι το αναμενόμενο, αφού τα εισοδήματά τους και ως εκ τούτου η τους αγοραστική δύναμή είχε περιοριστεί δραματικά²¹⁵. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να αναπροσαρμόσουν αναγκαστικά τις καταναλωτικές του συνήθειες, σε σχέση με αυτές προ της εισβολής. Το φαινόμενο της αστικοποίησης, είχε παράλληλα αντίκτυπο στον τομέα απασχόλησης των προσφύγων, ο οποίος έπρεπε να διαφοροποιηθεί ή να εμπλουτιστεί σε τομείς πέραν της γεωργίας²¹⁶. Το γεγονός ότι πολλοί πρόσφυγες γεωργοί ήταν δύσκολο να συνεχίσουν την προηγούμενή τους ενασχόληση, έχει ήδη αναφερθεί.²¹⁷ Η λύση λοιπόν αναζητήθηκε στις επενδύσεις σε δραστηριότητες εντάσεως εργασίας, ήτοι σε τομείς που να χρειάζεται η εργοδότηση

²⁰⁹ Θεοφάνους, ό.π., σ. 14.

²¹⁰ Μάτσης, ό.π., σ. 176.

²¹¹ Ministry of Education, *Cyprus Today* vol.13 no.5-6 September-December 1975, σ. 22.

²¹² Zetter, *Refugees*, σ.30.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 22.

²¹⁴ Zetter, *Rehousing*, σ. 117.

Kondonassis & Birol, «Republic of Cyprus», στο: Solsten Eric (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1993, σ. 130.

²¹⁵ Donald P. Whitaker, «The Economy», στο: Freferica M. Bunge (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1993, σ. 128.

²¹⁶ Σε σχετική ερώτηση της έρευνας, αν οι πρόσφυγες ήταν διατεθειμένοι να αναλάβουν εργασία διαφορετική από αυτή που έκαναν, ένα ποσοστό της τάξης του 76% απάντησε θετικά, βλ. Ευδόκας, ό.π., σ. 88.

²¹⁷ Δημήτρης Χριστοδούλου, *Εκεί που το Κυπριακό θαύμα δεν έφτασε. Δομικές και θεσμικές ανεπάρκειες & πολιτικο-κοινωνικά ελλείμματα*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, σ. 27.

μεγάλου αριθμού εργατικού δυναμικού. Οι δραστηριότητες εντάσεως εργασίας, κυρίως μέσα από τον τομέα της βιομηχανίας και αργότερα των κατασκευών, κατέστησαν δυνατές μέσα από την εργοδότηση των προσφύγων²¹⁸, οι οποίοι αποτέλεσαν το απαιτούμενο φθινό εργατικό δυναμικό²¹⁹.

Αποτελεί γεγονός ότι οι αρνητικές επιπτώσεις της τουρκικής εισβολής στη βιομηχανία, αλλά και στην οικονομία γενικότερα ήταν πρωτόγνωρες²²⁰. Παράλληλα όμως, η καταστροφή δημιούργησε τεράστια περιθώρια για ανάπτυξη και επενδύσεις. Γινόταν όμως παράλληλα αντιληπτό, ότι απαιτείτο κρατικός παρεμβατισμός για την τόνωση και ανάπτυξη της οικονομίας. Η ενίσχυση του βιομηχανικού τομέα μέσω του ιδιωτικού κεφαλαίου, κατέστη δυνατή αφού έτυχε της υποστήριξης τόσο της Κυβέρνησης, της Βουλής αλλά και των Συντεχνιών²²¹. Οι πρόσφυγες εργαζόμενοι όμως, εκτός από ευκαιρίες εργοδότησης, δεν φαίνεται να έτυχαν περισσότερης προστασίας²²².

Πέραν της κυβερνητικής στήριξης, οι βιομήχανοι είχαν να αντιμετωπίσουν ένα σημαντικότερο πρόβλημα. Πλέον η εσωτερική ζήτηση δεν μπορούσε να απορροφήσει την παραγωγή τους και ως εκ τούτου θα έπρεπε να αναζητηθεί νέα οδός διοχέτευσής της. Ως η ιδανικότερη λύση, φάνταζε να ήταν η αύξηση των εξαγωγών²²³. Δεν πρέπει λοιπόν να ξενίζει ότι προς τον σκοπό αυτό, η Κυβέρνηση πρόσφερε κυβερνητικές εγγυήσεις στις βιομηχανίες, τόσο για δάνεια όσο και για την ασφάλιση των εξαγωγών

²¹⁸ Zetter, *Rehousing*, σ. 117.

Ενδεικτικά, προς το τέλος του 1976, όπου πολλά κυβερνητικά έργα για ανέγερση προσφυγικών οικισμών βρίσκονταν σε εξέλιξη, υπήρξε πλήρης απασχόληση στον κατασκευαστικό τομέα, με αποτέλεσμα να παρατηρηθούν ακόμα και ελλείψεις εργατικού δυναμικού, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 118.

Η επιδίωξη για μαζική εργοδότηση των προσφύγων σε αυτούς τους τομείς ασχέτου της κατάρτισής τους, αν και φαινομενικά πρόσφερε μια άμεση λύση στο ανεργιακό πρόβλημα, παράλληλα δημιουργούσε ένα σοβαρό πρόβλημα στην αγορά, αφού σε πολλούς τομείς θα παρατηρείτο σοβαρή έλλειψη εργατικού δυναμικού, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, σ. 6.

²¹⁹ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 14.

²²⁰ Αριστείδου, ό.π., σ. 37.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από το κατεχόμενο μέρος προερχόταν το 70% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 5-6.

Ενδεικτικά, από το λιμάνι της Αμμοχώστου, προερχόταν το 83% της συνολικής διακίνησης εμπορευμάτων, βλ. Ministry of Education, *Cyprus Today Sept-Oct 1974*, σ. 24-27.

²²¹ Ακόμα και οι ίδιες οι συντεχνίες τόνισαν την ανάγκη κρατικής στήριξης των βιομηχανιών. Σχετικές Αναφορά των κκ. Ζιαρτίδη και Ιωάννου εκ μέρους ΠΕΟ και ΣΕΚ στις 8 Σεπτεμβρίου 1974, στα πλαίσια της συνεδρίας του Οικονομικού Συμβουλίου, βλ. Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Πατσαλίδης-Οικονομικό Συμβούλιο- Συνεδρίαση για επαναδραστηριοποίηση οικονομίας*, 8 Σεπτεμβρίου 1974.

²²² Ενδεικτική είναι και η αναφορά σε πρόσφυγες ιδιοκτήτες λεωφορείων και στην προσπάθεια για εξασφάλιση κατά το δυνατόν ίσης μεταχείρισής τους. Με άλλα λόγια δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί η ίση μεταχείρισή τους, πόσο μάλλον μια πιο προνομιακή μεταχείριση, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 54.

²²³ The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 12.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 39.

Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, ό.π., σ. 48.

τους²²⁴. Η αύξηση των εξαγωγών, πέραν του ότι αποτέλεσε τον κυριότερο παράγοντα επανεκκίνησης της βιομηχανίας, ήταν και η οδός που ουσιαστικά πρόσφερε εργασία στους πρόσφυγες. Την ίδια στιγμή όμως, η ανάπτυξη της βιομηχανίας πρόσφερε στην Κυβέρνηση και κάτι άλλο εξίσου σημαντικό από οικονομικής άποψης, την ανάπτυξη των πηγών ξένου συναλλάγματος²²⁵. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτέλεσαν τα σχέδια που είχαν καταρτιστεί για την αγροτική χειροτεχνία. Αυτά αν και κυρίως αποσκοπούσαν στην απορρόφηση εκτοπισθέντων ανέργων, παράλληλα αποτέλεσαν και μια αξιόλογη πηγή ξένου συναλλάγματος²²⁶.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα μέσω των εξαγωγών, ήταν ίσως ο πιο άμεσος τρόπος για μείωση της ανεργίας. Θα ήταν υπερβολικό όμως να ισχυριστούμε ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας έγινε με γνώμονα μόνο την απασχόληση των προσφύγων. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, στα πολλά μέτρα κρατικής παρέμβασης θα υπήρχε και ένα μέτρο για υποχρεωτική απασχόληση προσφύγων από βιομηχανίες, κάτι που απουσίασε από τις κυβερνητικές πολιτικές. Το γεγονός λοιπόν ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας ενδεχομένως να ευνόησε υπό τις περιστάσεις τους πρόσφυγες, οφείλεται εν πολλοίς και σε ευνοϊκές συγκυρίες. Κυριότερη εξ αυτών ήταν η αύξηση των εξαγωγών σε Αραβικές χώρες. Αυτό έκανε άμεση την ανάγκη αύξησης της παραγωγής και ως εκ τούτου την ανάγκη για αύξηση της απασχόλησης. Οι Αραβικές χώρες, με τις οποίες ο Μακάριος διατηρούσε ιδιαίτερα καλές σχέσεις²²⁷, αν και αρχικά χρησιμοποιήθηκαν στην προώθηση του Κυπριακού προβλήματος, στην πορεία αποτέλεσαν τον κυριότερο εξαγωγικό προορισμό για τα κυπριακά προϊόντα²²⁸.

Όπως έχει ήδη λεχθεί, αποτέλεσε συνειδητή επιλογή της Κυβέρνησης η στήριξη του τομέα της βιομηχανίας. Προς τη στήριξη του τομέα της βιομηχανίας ήταν ανάγκη για εμπλοκή και του τραπεζικού τομέα. Αυτό ήταν κάτι που επεδίωξε και η ίδια η Κυβέρνηση με παρεμβατικές πολιτικές μέσω της Κεντρικής Τράπεζας²²⁹. Παράλληλα θα έπρεπε να διασφαλιστεί ότι και οι ίδιες οι τράπεζες, οι πλείστες από τις οποίες είχαν πληγεί από την τουρκική εισβολή, θα έπρεπε να ήταν βιώσιμες²³⁰. Αν

²²⁴ Στο ίδιο.

²²⁵ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 10.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 35.

²²⁷ Οι καλές σχέσεις που ίσχυαν πριν την εισβολή διατηρήθηκαν και μετά την εισβολή, αφού η μοναδική διεθνώς αναγνωρισμένη Κυβέρνηση της Κύπρου ήταν αυτή του Μακαρίου, βλ. Central Intelligence Agency, 1977, CG NIDC 77-149C, «National Intelligence Daily Cable», 28 June 1977, σ. 5.

²²⁸ Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Αναχώρηση για Αραβικές χώρες – Δηλώσεις και τελετή*, 23 Μαΐου 1975.

²²⁹ Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος ΣΤ, Συνεδρία 15/04/1976, σ. 548.

²³⁰ Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ότι τα δάνεια των προσφύγων αντιπροσώπευαν το 25% των συνολικών δανείων των τραπεζών. Ταυτόχρονα οι τράπεζες κυπριακών

και σε πρώτη φάση, η Κυβέρνηση φαίνεται να χρησιμοποιήσει το τραπεζικό σύστημα για την ενίσχυση του βιομηχανικού τομέα, το ίδιο δεν μπορεί να λεχθεί και για τους πρόσφυγες. Ιδιαίτερα για τους πρόσφυγες που ήταν παράλληλα και οφειλέτες²³¹. Ενδεικτικό ήταν το νομοσχέδιο για την ανακούφιση των οφειλετών, το οποίο υποβλήθηκε από την Κυβέρνηση στη Βουλή τον Φεβρουάριο του 1975²³². Βάσει του αρχικού νομοσχεδίου που υποβλήθηκε, τα Συνεργατικά Ιδρύματα και οι Εμπορικές Τράπεζες θα μπορούσαν να προβαίνουν ανεξέλεγκτα σε εκποιήσεις περιουσιών. Το νομοσχέδιο προνοούσε ότι η εφαρμογή του νόμου θα γινόταν από τις Τράπεζες και τα Συνεργατικά Ιδρύματα σε εθελοντική βάση, κατόπιν παραινήσεων της Κεντρικής Τράπεζας²³³. Κατόπιν αντιδράσεων από τη Βουλή, ο νόμος τελικά συμπεριέλαβε τα Συνεργατικά Ιδρύματα και τις Εμπορικές Τράπεζες. Αποφεύχθηκε έτσι μια ενδεχόμενη διόγκωση του στεγαστικού προβλήματος από πιθανές εκποιήσεις. Βάσει σχετικής τροποποίησης, όσο θα διαρκούσε η έκρυθμη κατάσταση, τα όποια μέτρα εκποιήσεων και αναγκαστικών πωλήσεων θα αναστέλλονταν βάσει νόμου για όσους οφειλέτες θεωρούνταν πληγέντες. Με άλλα λόγια, έστω και σε προσωρινή βάση, θα υπήρχε κάποια προστασία για τους πρόσφυγες οφειλέτες των Τραπεζών²³⁴.

Ο βαθμός επιτυχίας των πιο πάνω σχεδιασμών της Κυβέρνησης, επηρεάστηκε ευνοϊκά από εξωτερικά γεγονότα και συγκυρίες²³⁵. Κυριότερη ευνοϊκή συγκυρία αποτέλεσε ο πόλεμος του Λιβάνου και το κλείσιμο του λιμανιού της Βηρυτού. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη διοχέτευση των εμπορευμάτων που προέρχονταν από τη Δύση προς τον Λίβανο μέσω του λιμανιού της Λάρνακας²³⁶. Επιπλέον, πέραν του γεγονότος ότι πολλοί εύποροι Λιβανέζοι βρήκαν καταφύγιο στη Λεμεσό, οι απευθείας εξαγωγές προς τον Λίβανο και τις άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής σημείωσαν άνοδο, απόρροια της αύξησης της αγοραστικής δύναμης πολλών πετρελαιοπαραγωγών αραβικών χωρών²³⁷. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο αριθμός των τουριστών από 47

συμφερόντων, ήταν εκτεθειμένες σε δάνεια στις κατεχόμενες περιοχές, βλ. Kate Phylaktis, *The Banking System of Cyprus, Past, Present and Future*, Macmillan Press, London 1995, σ. 57.

²³¹ ό.π., σ. 66.

The World Bank, *Report No. 1151-CY*, ό.π., σ. 16.

²³² Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 20/02/1975, σ. 271-274.

²³³ Στο ίδιο.

²³⁴ Η ουσιαστική προστασία των προσφύγων οφειλετών των τραπεζών, κατέστη δυνατή με νομοθεσία που θεσπίστηκε το 1979 και διήρκεσε μέχρι το 1982. Αυτή αφορούσε την αναστολή του δικαιώματος των πιστωτών, να προβούν στην είσπραξη οφειλών και τόκων από οφειλέτη ο οποίος ήταν εκτοπισθέντας ή πληγέντας, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* 1975, Παρ I, Αρ. 1173, 28.02.1975, Ν. 9/75, σ. 395-399.

²³⁵ Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, σ. 4.

²³⁶ Wilson, ό.π., σ. 55.

²³⁷ The World Bank, *Report No. 2895-CY*, σ. 4.

χιλιάδες το 1975, ανήλθε στις 180 χιλιάδες στο τέλος του 1976²³⁸. Σε αυτό τον αριθμό όμως συμπεριλαμβάνονταν και 77 χιλιάδες που ήρθαν από τον Λίβανο, κυρίως όμως με την ιδιότητα του οικονομικού μετανάστη²³⁹. Ευνοϊκή συγκυρία αποτέλεσε και το γεγονός της επαναλειτουργίας της Διώρυγας του Σουέζ τον Ιούνιο του 1975, μετά από 8 χρόνια διακοπής²⁴⁰. Να σημειωθεί ότι με το τέλος του 1976, η Κύπρος είχε υποδεχθεί 6.000 πρόσφυγες από τον Λίβανο, για τους οποίους ζήτησε οικονομική στήριξη από διεθνείς οργανισμούς. Αυτοί οι πρόσφυγες αποτελούσαν μια νέα κατηγορία, αφού αφορούσαν κυρίως εύπορες οικογένειες στις οποίες η Κυβέρνηση απέβλεπε μελλοντικά οφέλη²⁴¹. Μια ιδιαίτερα ευνοϊκή συγκυρία, η εκμετάλλευση της οποίας θα διαφοροποιούσε τα οικονομικά δεδομένα της Κυβέρνησης, θα μπορούσε να αποτελέσει και το θέμα των αποζημιώσεων από τις Βρετανικές βάσεις. Το συγκεκριμένο θέμα συζητήθηκε στη Βουλή εντός του 1975, με τον Εζεκία Παπαϊωάννου να υπολογίζει το εν λόγω ποσό των αποζημιώσεων στα 60 εκ. λίρες²⁴². Το ποσό θα μπορούσε να αλλάξει άρδην τα δεδομένα και την αναπτυξιακή πολιτική του κράτους, αν λάβουμε υπόψη ότι ξεπερνούσε ακόμα και τα προϋπολογισθέντα έσοδα του κράτους για το εν λόγω έτος.

Για να καταστούν δυνατοί οι πιο πάνω κυβερνητικοί σχεδιασμοί, πέραν της θέλησης της Κυβέρνησης και του ιδιωτικού τομέα, ήταν κομβική και η θέληση των ίδιων των προσφύγων. Αυτή τους η θέληση φαίνεται μέσα από την ίδρυση σωματείων και Συνεργατικών Εταιρειών από τους ίδιους τους πρόσφυγες²⁴³. Παρόλη την

²³⁸ The World Bank, *Cyprus: A Long-Term Development Perspective*, Washington 1987, σ.87.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, σ. 135.

²³⁹ Στο ίδιο.

²⁴⁰ Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 40.

²⁴¹ United States Senate, 1976, *Displaced persons*, ό.π., σ. 8.

Ενδεικτική ήταν και η διακήρυξη της Κυβέρνησης ότι αποσκοπούσε να καταστήσει την Κύπρο ως τον ελκυστικότερο προορισμό για την εγκατάσταση αλλοδαπών επιχειρήσεων, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, σ. 17.

²⁴² Στην εισήγηση του Ε. Παπαϊωάννου για διεκδίκηση των αποζημιώσεων, μόνο ο Β. Λυσσαρίδης συμφώνησε, ενώ οι υπόλοιποι βουλευτές επικεντρώθηκαν σε περισσότερο πολιτικά θέματα, ισχυριζόμενοι ότι οι βρετανικές βάσεις χρησιμοποιήθηκαν από τις στρατιωτικές δυνάμεις των Η.Π.Α., κατά παράβαση των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου. Ως εκ τούτου η εισήγηση του Ε. Παπαϊωάννου δεν συζητήθηκε περαιτέρω και δεν έτυχε υποστήριξης, βλ. Πρακτικά Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος – Σύνοδος Ε, Συνεδρία 08/05/1975, σ. 401-402 και Πρακτικά Συνεδρίας 22/05/1975, σ. 423-430.

²⁴³ Ενδεικτικά αναφέρεται το Σωματείο Οργανισμός Βιοτεχνίας Εκτοπισθέντων Κυρηνείας (ΟΒΕΚ) το οποίο ιδρύθηκε στις 01/09/1975, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη Εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*.

Στην επαρχία Λάρνακας, που όπως είδαμε είχε υποστεί συγκριτικά το μεγαλύτερο βάρος του προσφυγικού προβλήματος, ιδρύθηκαν τα πρώτα Συνεργατικά από πρόσφυγες στις 15/11/1975 με την ονομασία «Συνεργατική Εταιρεία Εκτοπισθέντων Κελλιών (Επαρχία Λάρνακος)», «Συνεργατική Εταιρεία Εκτοπισθέντων Μαρί (Επαρχία Λάρνακος)» και «Συνεργατική Εταιρεία Εκτοπισθέντων Κοφίνου (Επαρχία Λάρνακος)», βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη Εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, σ. 747.

Σύμφωνα με τις Επίσημες Εφημερίδες της της υπό εξέταση περιόδου, ακολούθησε ένα κύμα ιδρύσεως Συνεργατικών από τους πρόσφυγες, με αποτέλεσμα αυτές μέχρι το τέλος του 1976 να ανέλθουν σε 16

προσφυγοποίηση, ο θεσμός της οικογένειας δεν φαίνεται να αποδυναμώθηκε. Οι προσωπικές προτεραιότητες και φιλοδοξίες που φαίνεται να είχαν θέσει και οι ίδιοι οι πρόσφυγες, δεν φαίνεται να είχαν διαφοροποιηθεί, και εξακολουθούσαν να ήταν η οικονομική αποκατάσταση των παιδιών τους και το στήσιμο του νοικοκυριού τους²⁴⁴. Αυτές οι προτεραιότητες δεν μπορούσαν να επιτευχθούν μέσα από τα κυβερνητικά επιδόματα και το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης, αλλά μέσα από την ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

σε Παγκύπρια βάση, βλ. Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη Εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1974-1976*.

²⁴⁴ Καίσαρ Β. Μαυράτσας, «Από την οικονομική εντατικοποίηση στον οικονομικό εφησυχασμό και τον υπερκαταναλωτισμό. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στην εξέλιξη της οικονομικής κουλτούρας μετά το 1974», στο: Περιστιάνης Νίκος & Τσαγγαράς Γιώργος (επιμ.), *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, σ. 61.

Επιπλέον σχεδόν όλοι οι ερωτηθέντες, απάντησαν ότι το σημαντικότερο πράγμα παράμενε γι' αυτούς η οικογένεια, η αποκατάσταση και οι σπουδές των παιδιών τους, βλ. Ευδόκας, ό.π., σ. 124.

Συμπεράσματα

Προσπαθώντας να εξηγήσουμε την πορεία και την εξέλιξη των μέτρων στήριξης των προσφύγων κατά την υπό εξέταση περίοδο, αυτά διαχωρίστηκαν σε τρεις φάσεις. Παρόλο που δεν υπάρχουν σαφή χρονικά πλαίσια που να διαχωρίζουν τις εν λόγω φάσεις, εντούτοις υπάρχουν κάποια γεγονότα σταθμοί. Επί προσωρινής προεδρίας Γλαύκου Κληρίδη, σημειώθηκε η πρώτη φάση, η πρώτη δηλαδή αντιμετώπιση του προβλήματος. Κυριότερο χαρακτηριστικό αυτής της φάσης ήταν η ξένη οικονομική και ανθρωπιστική βοήθεια, με κύριους εκπροσώπους τις Η.Π.Α. μέσω της Ύπατης Αρμοστείας και την Ελλάδα. Ιδιαίτερα εντός του 1974, η ξένη ανθρωπιστική βοήθεια ήταν κομβικής σημασίας, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Υπηρεσία Μέριμνας μόλις είχε αρχίσει τη λειτουργία της. Η βοήθεια από την Ύπατη Αρμοστεία, αν και παραδοσιακά σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις είχε σύντομη διάρκεια, στην περίπτωση της Κύπρου διήρκησε για 14 έτη μέχρι το 1987. Η εξαίρεση αυτή, ήταν σαφώς προς όφελος των προσφύγων. Εκ των πραγμάτων, οι νομοτεχνικές διαφορές των όρων εκτοπισθέντας και πρόσφυγας, δεν επηρέασαν τις λειτουργίες της Ύπατης Αρμοστείας. Σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε η προηγούμενη εμπειρία της Ύπατης Αρμοστείας με το παλαιστινιακό προσφυγικό πρόβλημα, και η διαπίστωση ότι από μόνη της η ανθρωπιστική βοήθεια δεν ήταν αρκετή. Αποτελεί γεγονός ότι από το 1976 και έπειτα, η όποια βοήθεια μέσω της Ύπατης Αρμοστείας στην ουσία προερχόταν αποκλειστικά από τις Η.Π.Α. Φαίνεται λοιπόν ότι τόσο η χρονική διάρκεια, όσο και η ένταση της βοήθειας της Ύπατης Αρμοστείας, να επηρεάστηκε από την πολιτική που ακολούθησαν οι Η.Π.Α. για το χειρισμό του προσφυγικού προβλήματος στην Κύπρο.

Αν και η βοήθεια από Η.Π.Α. και Ελλάδα επεκτάθηκε και πέραν της υπό εξέτασης περιόδου, εντούτοις φαίνεται πως είχε διαφορετικά κίνητρα. Η βοήθεια της Ελλάδας, δεν φαίνεται να είχε στοιχεία εμπλοκής στην αναπτυξιακή πολιτική της Κύπρου, ή στον τρόπο οικονομικής ενίσχυσης των προσφύγων. Φαίνεται δηλαδή να αποτέλεσε μια δωρεά «άνευ όρων» προς την Κυβέρνηση, η οποία ανήλθε στα 24 εκ. λίρες κατά την υπό εξέταση περίοδο. Δεν πρέπει να αγνοείται το γεγονός ότι, η χρηματική βοήθεια της Ελλάδας έλαβε χώρα σε μια περίοδο, όπου η Κυβέρνηση αδυνατούσε να προχωρήσει σε σημαντικό εξωτερικό δανεισμό. Βοήθησε δε την Κυβέρνηση, να διατηρήσει τα ποσοστά αποκοπής των μισθών στα κλιμακωτά επίπεδα του 10%-25%. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αποκοπές στο μισθολόγιο των κρατικών

υπαλλήλων κατά την υπό εξέταση περίοδο ανήλθαν στα 6 εκ. λίρες περίπου, εύλογα αντιλαμβάνεται κανείς τη σπουδαιότητα της ελληνικής βοήθειας. Εύλογα επίσης μπορεί να υποθέσει και να φανταστεί κανείς το πρόβλημα που θα αντιμετώπιζε η Κυβέρνηση, αν οι ελληνικές χορηγίες απουσίαζαν και υπήρξε ανάγκη για περαιτέρω μισθολογικές αποκοπές.

Από την άλλη, η βοήθεια των Η.Π.Α., σε συνδυασμό με τη σαφή αντίδρασή τους στη διατήρηση προσφυγικών καταυλισμών, μπορούμε να πούμε ότι ως ένα σημείο διαμόρφωσε τη στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης. Φυσικά αυτό ήταν κάτι που ωφέλησε τους ίδιους τους πρόσφυγες και τις συνθήκες στέγασής του. Παράλληλα, ένα από τα κίνητρα της ανθρωπιστικής και οικονομικής βοήθειας των Η.Π.Α. φαίνεται να ήταν και η επιθυμία της Κυβέρνησης των Η.Π.Α. για μείωση των αντιτουρκικών φωνών εντός του Κογκρέσου. Μεταξύ άλλων, η Κυβέρνηση των Η.Π.Α. επεδίωκε την άρση του στρατιωτικού εμπάργκου προς την Τουρκία. Ευνοϊκή συγκυρία στη στήριξη των προσφύγων από τις Η.Π.Α., αποτέλεσε ο «διπλός ρόλος» του γερουσιαστή Edward Moore Kennedy. Ένας εκ των μεγαλύτερων υποστηρικτών του στρατιωτικού εμπάργκου στην Τουρκία, διατελούσε παράλληλα και πρόεδρος της Υποεπιτροπής για τους πρόσφυγες της Γερουσίας των Η.Π.Α. Το γεγονός ότι η οικονομική βοήθεια των Η.Π.Α. γινόταν μέσω της Ύπατης Αρμοστείας, περιόριζε το ύψος της βοήθειας που λάμβανε η Κυβέρνηση. Βάσει σχετικής συμφωνίας, το ένα πέμπτο της βοήθειας προοριζόταν προς την τουρκοκυπριακή κοινότητα. Από την άλλη, η βοήθεια της Ελλάδας προοριζόταν απευθείας προς την Κυβέρνηση, αποφεύγοντας την πιο πάνω «αποκοπή».

Κομβικό σημείο για τη μετάβαση στη δεύτερη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων, ήτοι των κυβερνητικών πολιτικών, αποτέλεσε η επιστροφή του Μακαρίου. Το έργο της Κυβέρνησης φαίνεται να είχε διευκολυνθεί από το γεγονός ότι η ξένη ανθρωπιστική βοήθεια, κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης φάσης, συνεχίστηκε καθόλη τη διάρκεια της υπό εξέτασης περιόδου. Οι κυβερνητικές πολιτικές αναφορικά με το προσφυγικό πρόβλημα, διαμορφώθηκαν από τέσσερις παράγοντες, απόρροια των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων. Ο πρώτος παράγοντας, ήταν το μέγεθος και οι ιδιαιτερότητες του προσφυγικού προβλήματος. Η διαβίωση του μεγαλύτερου μέρους των προσφύγων εξαρτιόταν από το κράτος, το οποίο παράλληλα έπρεπε να προνοήσει για τη στέγασή τους και να δημιουργήσει ευκαιρίες απασχόλησης. Ο δεύτερος παράγοντας, ήταν η επιδίωξη της Κυβέρνησης για δημιουργία και διατήρηση ενός κλίματος ηρεμίας και σταθερότητας. Ενδεικτικά, τα πρώτα τρία νομοσχέδια που κατατέθηκαν από την Κυβέρνηση στη

Βουλή αμέσως μετά την εισβολή, είχαν άμεση σχέση με τη διατήρηση αυτού του κλίματος. Ο τρίτος παράγοντας, ήταν η συνειδητοποίηση του τετελεσμένου του μακροχρόνιου αγώνα για την επίλυση του Κυπριακού προβλήματος. Αυτό αναπόφευκτα διαμόρφωσε την ένταση, αλλά και το χρονικό ορίζοντα των κυβερνητικών πολιτικών. Ο τέταρτος παράγοντας, ήταν η δίκαιη κατανομή των βαρών της εισβολής. Αυτή η επιλογή της Κυβέρνησης, αποτέλεσε μια εξ ανάγκης πολιτική, ένεκα και της αδυναμίας για μεγάλο εξωτερικό δανεισμό. Αποτέλεσε δε μια από τις κυριότερες πηγές χρηματοδότησης των μέτρων στήριξης των προσφύγων.

Τη δεύτερη φάση των μέτρων, σηματοδοτεί η δημιουργία επίσημων κυβερνητικών πολιτικών, το πνεύμα των οποίων διαμορφώθηκε μέσα από την κατάρτιση του πρώτου Έκτακτου Σχέδιου Οικονομικής Δράσεως 1975-1976. Το εν λόγω σχέδιο θα αποτελούσε το πρώτο από μία σειρά τεσσάρων εκτάκτων σχεδίων, τα οποία διήρκησαν μέχρι το 1989. Ο καταρτισμός του πρώτου σχεδίου κατέστη δυνατός, αφού ακόμα και μετά την εισβολή, οι λειτουργίες της κρατικής μηχανής δεν σταμάτησαν. Παράλληλα, πέραν της προσωρινής αποκοπής στους μισθούς τους, οι δημόσιοι υπάλληλοι, ακόμα και οι πρόσφυγες δημόσιοι υπάλληλοι, διατήρησαν την εργασία τους. Οι κυβερνητικές υπηρεσίες που επιφορτίστηκαν με την υλοποίηση των μέτρων στήριξης των προσφύγων, αποτελούνταν από την Υπηρεσία Μέριμνας και από το Ειδικό Ταμείο. Η χρηματοδότηση των μέτρων στήριξης των προσφύγων, έγινε κυρίως από το εσωτερικό, με εξαίρεση την οικονομική βοήθεια από την Ελλάδα. Η χρηματοδότηση λοιπόν προήλθε από τις εισφορές των εργαζομένων και των επιχειρήσεων στο Ειδικό Ταμείο μέσα από τη θέσπιση διάφορων νομοθεσιών, και από το δανεισμό της Κυβέρνησης από την Κεντρική Τράπεζα. Παράλληλα, το δεδομένο των ελλειμματικών προϋπολογισμών, αλλά και η αναγκαιότητα για διατήρηση του συστήματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, αλλά και μία σειρά άλλων θεσμών όπως για παράδειγμα του Ταμείου Προνοίας, περιόριζαν αναγκαστικά το μέγεθος των μέτρων στήριξης των προσφύγων.

Εκ των σημαντικότερων θεμάτων που αρχικά είχαν να αντιμετωπίσουν οι κυβερνητικές πολιτικές, ήταν το επίπεδο διαβίωσης των προσφύγων καθώς επίσης και το στεγαστικό πρόβλημα. Εντός της υπό εξέταση περιόδου, τέθηκαν οι βάσεις της στεγαστικής πολιτικής των προσφύγων, οι οποίες τα επόμενα χρόνια θα αναζωογονούσαν τον κατασκευαστικό τομέα. Οι όποιες φωνές υποστήριζαν τη διατήρηση των προσφυγικών καταυλισμών και των αντίσκηνων ως μέσο αντίδρασης, βρήκαν την ξεκάθαρη άρνηση της Ύπατης Αρμοστείας και των Η.Π.Α. Εκτός από κοινωνικά απαράδεκτη, η κατάργηση των προσφυγικών καταυλισμών μέσα από την

ανέγερση νέων οικισμών, θα αναζωογονούσε τον κατασκευαστικό τομέα και την οικονομία γενικότερα. Παρόλα αυτά, την κυριότερη στεγαστική λύση των προσφύγων κατά την υπό εξέταση περίοδο, αποτέλεσε η χρήση των εγκαταλελειμμένων τουρκοκυπριακών περιουσιών. Το στεγαστικό πρόβλημα όμως κατά την υπό εξέταση περίοδο, δεν είχε αντιμετωπιστεί ουσιαστικά, αν και είχαν τεθεί οι βάσεις της στεγαστικής πολιτικής που θα ακολουθούσε τα επόμενα χρόνια. Οι λόγοι πίσω από αυτό το αποτέλεσμα ήταν πολλοί. Κυρίως, αποτελούσε μια μεγάλη ανάπτυξη, που εκτός από χρόνο για το σχεδιασμό, απαιτούσε και μεγάλα κονδύλια. Επιπλέον, πίσω από την κάθε διαθέσιμη στεγαστική λύση, υπήρχαν πολιτικές προεκτάσεις. Για παράδειγμα η αποπεράτωση των πρώτων κυβερνητικών κατοικιών σε πρόσφυγες εντός του 1976, ήταν στη βάση δωρεάν χρήσης χωρίς την ύπαρξη τίτλου ιδιοκτησίας. Από την άλλη, τα σχέδια αυτοστέγασης των προσφύγων, αποτέλεσαν μια εναλλακτική στεγαστική επιλογή για την οποία όμως απαιτείτο και μια μεγάλη οικονομική συνεισφορά από τους πρόσφυγες. Είναι πασιφανές το στοιχείο της προσωρινότητας της πρώτης επιλογής, σε σχέση με το στοιχείο της πιο μόνιμης λύσης της δεύτερης επιλογής, καθώς επίσης και των διλημμάτων και πολιτικών προεκτάσεων.

Αναφορικά με το επίπεδο διαβίωσης των προσφύγων, σημείο σταθμός αποτελεί η για πρώτη φορά νομική κατοχύρωση ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης. Αυτό κατέστη δυνατό μέσω του περί Δημόσιων Βοηθημάτων Νόμου. Παρόλα αυτά, οι χρηματικές παροχές που εξασφάλιζαν αυτό το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης, δεν φαίνεται να αποτέλεσαν αντικίνητρο για συμμετοχή των προσφύγων στην αγορά εργασίας. Σαν αποτέλεσμα, προς το τέλος του 1976 οι χρηματικές παροχές προς τους πρόσφυγες είχαν μειωθεί κατά το ήμισυ, ένεκα και της εργοδότησης μεγάλου αριθμού προσφύγων. Αυτό είναι κάτι το οποίο μεταξύ άλλων, βοήθησε στη μετάβαση στην τρίτη φάση των μέτρων στήριξης των προσφύγων.

Η τρίτη φάση των μέτρων, χαρακτηρίστηκε από τις προσπάθειες της Κυβέρνησης για επανενσωμάτωση των προσφύγων στην οικονομία. Οι επιδιώξεις αυτές της Κυβέρνησης φαίνονται μέσα από το γεγονός ότι, εντός του 1976 είχαν μειωθεί κατά το ήμισυ οι χρηματικές παροχές και τα άλλα βοηθήματα προς τους πρόσφυγες. Σαν αποτέλεσμα, αφού μεγάλος μέρος των προσφύγων δεν εξαρτιόταν από το κράτος, είχαν εξοικονομηθεί ποσά τα οποία προορίζονταν για τη στεγαστική πολιτική της Κυβέρνησης. Το ύψος των επιδομάτων φαίνεται να ήταν τέτοιο, το οποίο είχε δύο επιδιώξεις. Από τη μια την εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης, με άλλα λόγια ένα επίπεδο προσωρινής επιβίωσης. Από την άλλη, για τη μετάβαση από το ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης σε κάτι καλύτερο, απαιτείτο η συμμετοχή των

προσφύγων στην αγορά εργασίας. Η ουσιαστική βελτίωση λοιπόν της οικονομικής κατάστασης των προσφύγων, περνούσε αναγκαστικά μέσα από τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας.

Τα μέτρα στήριξης που είχαν ληφθεί εντός των τριών φάσεων, εντάσσονταν στο γενικότερο αναπτυξιακό πλάνο της Κυβέρνησης. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το προσφυγικό πρόβλημα εντάχθηκε στην αναπτυξιακή πολιτική της Κυβέρνησης μέσω του κατασκευαστικού και βιομηχανικού τομέα. Το προσφυγικό αντιμετωπίστηκε αρχικά σαν πρόβλημα και στην πορεία σαν πηγή ευκαιριών για ανάπτυξη. Μέσα από τις τραγικές συνέπειες της τουρκικής εισβολής, η Κυβέρνηση διέβλεψε σημαντικές ευκαιρίες για ανάπτυξη. Σε αυτό συνέβαλε ένας συνδυασμός παραγόντων. Κυριότερος εξ αυτών ήταν η ύπαρξη μεγάλων περιθωρίων ανάπτυξης, συνέπεια της τουρκικής εισβολής. Σημαντικός παράγοντας ήταν επίσης η σχετική εμπειρία της Κυβέρνησης στη χάραξη αναπτυξιακών πολιτικών πριν το 1974. Επιπλέον, οι πρόσφυγες ήταν ένα σημαντικά ενεργό μέρος της οικονομίας πριν την εισβολή. Πολλοί δε από αυτούς ήταν παραγωγοί και αυτοεργοδοτούμενοι. Ενώ αντικειμενικά οι πρόσφυγες ήταν πληγέντες της εισβολής, θα έπρεπε ταυτόχρονα, να αξιοποιηθούν ως παραγωγικές μονάδες.

Παρόλες τις κυβερνητικές προσπάθειες για επιστροφή των προσφύγων στις προηγούμενές τους ασχολίες, ένα τέτοιο εγχείρημα απαιτούσε χρόνο και συγκεκριμένες πολιτικές. Τα δεδομένα της αστικοποίησης και της απώλειας μεγάλων γεωργικών εκτάσεων, απαιτούσαν εναλλακτικές επιλογές. Η εναλλακτική επιλογή, που θα μπορούσε μάλιστα να απορροφήσει σε μικρό χρονικό διάστημα ένα μεγάλο μέρος ανέργων, ήταν ο τομέας της βιομηχανίας. Η τόνωση του εν λόγω τομέα, ήρθε μέσα από την αύξηση των εξαγωγών. Αυτό κατέστη δυνατό μέσω της κρίσης του Λιβάνου και της ανάπτυξης των αγορών της Μέσης Ανατολής, γεγονότα που αποτέλεσαν μια σειρά από ευνοϊκές συγκυρίες.

Βάσει της πιο πάνω αλληλουχίας γεγονότων, ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων κατάφερε να δραστηριοποιηθεί ξανά μετά την εισβολή. Αυτό ήταν και μία από τις επιδιώξεις της Κυβέρνησης, τουλάχιστον σε θέμα διακηρύξεων. Εντούτοις όμως, ένας πρόσφυγας εργαζόμενος δεν απολάμβανε ένα επιπρόσθετο καθεστώς προστασίας. Αν και η Κυβέρνηση είχε πάρει επεμβατικά μέτρα για τόνωση των βιομηχανιών, δεν πήρε επεμβατικά μέτρα υπέρ των προσφύγων εργαζομένων. Δεν υπήρξαν δηλαδή αναγκαστικά μέτρα για εργοδότηση προσφύγων, αλλά αυτό αφέθηκε να καθοριστεί από την αγορά, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί τόσο το φαινόμενο της υποαπασχόλησης όσο και των χαμηλών μισθών. Από την άλλη, ο ρόλος των

προσφύγων στην ανάπτυξη της βιομηχανίας υπήρχε καθοριστικός, αφού αποτέλεσαν φθηνό εργατικό δυναμικό, το οποίο συνέβαλε στην αύξηση της παραγωγής.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σκοπός της παρούσας διατριβής δεν ήταν η αξιολόγηση και η κριτική των κυβερνητικών πολιτικών σχετικά με τα μέτρα στήριξης των προσφύγων. Παρόλες τις κριτικές της Βουλής για γραφειοκρατία και αναποτελεσματικότητα της κρατικής μηχανής, δεν πρέπει να αγνοηθεί κάτι σημαντικό. Το γεγονός ότι τα όποια μέτρα είχαν ληφθεί, ήταν αποτέλεσμα ενεργειών της κρατικής μηχανής. Αυτό έγινε σε συνδυασμό με την ξένη οικονομική βοήθεια, η σημαντικότητα της οποίας έχει αναδειχθεί στην παρούσα διατριβή. Αποτελεί γεγονός ότι η όποια κυβερνητική πολιτική, θα έπρεπε αναγκαστικά να λάβει υπόψη της μια σειρά από οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα. Υπό μία στενή έννοια, κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι τα μέτρα στήριξης των προσφύγων έγινε εις βάρος του υπόλοιπου πληθυσμού. Υπό μία άλλη πιο ευρεία έννοια, η ενίσχυση των προσφύγων στόχευε στην ανόρθωση της οικονομίας, κάτι που θα ωφελούσε και τον υπόλοιπο πληθυσμό. Βάσει αυτής της λογικής, η επανενσωμάτωση των προσφύγων θεωρήθηκε ως μια επένδυση στην οικονομία.

Χωρίς να υποτιμηθούν οι κυβερνητικοί σχεδιασμοί, δεν θα ήταν υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι αυτοί κατέστησαν σε μεγάλο βαθμό εφικτοί, λόγω της ύπαρξης κάποιων ευνοϊκών συγκυριών. Πολλά είναι τα υποθετικά ερωτήματα που προκύπτουν. Τι θα γινόταν αν δεν υπήρξαν κάποιες ευνοϊκές συγκυρίες μετά την εισβολή, όπως για παράδειγμα η κρίση του Λιβάνου ή η ανάπτυξη των αραβικών αγορών; Ακόμα ένα πιο ενδιαφέρον ερώτημα είναι, τί θα γινόταν αν το κατεχόμενο τμήμα δεν ήταν πλούσιο σε πρώτες ύλες, βιομηχανία και τουρισμό. Με άλλα λόγια, τί θα γινόταν αν τα περιθώρια ανάπτυξης και επενδύσεων μετά την εισβολή ήταν στενότερα; Ένα τέτοιο υποθετικό σενάριο θα μπορούσε κάλλιστα να ήταν το σενάριο του κάθετου διαχωρισμού της Κύπρου, το οποίο φαίνεται να έτυχε επεξεργασίας από τις Η.Π.Α. κατά το 1964²⁴⁵. Έχει ήδη λεχθεί ότι η επανενσωμάτωση των προσφύγων στην οικονομία, κατέστη δυνατή λόγω αυτών των περιθωρίων ανάπτυξης και επένδυσης που δημιουργήθηκαν μετά την τουρκική εισβολή. Μια οικονομία σε κατάσταση πλήρους απασχόλησης θα ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο να ενσωματώσει ένα αριθμό προσφύγων αντίστοιχο αυτού του 1974. Στα πλαίσια του πιο πάνω σεναρίου

²⁴⁵ Ένα σενάριο που έτυχε επεξεργασίας κατά το 1964 και προνοούσε τον κάθετο διαχωρισμό της Κύπρου και παραχώρηση της Επαρχίας Πάφου στην τουρκοκυπριακή κοινότητα, βλ. Central Intelligence Agency – Office of Research and Reports, 1964, CIA/RR GS 64-19, Geographic Support Study: «Separation of Greek Cypriot and Turkish Cypriot Populations», June 1964, σ. 14.

που είχε συζητηθεί, τα δεδομένα θα ήταν εντελώς διαφορετικά. Αυτό ενδεχομένως να είχε σαν αποτέλεσμα, οι πρόσφυγες του 1974 να είχαν την ίδια αντιμετώπιση με τους πρόσφυγες σήμερα.

Εκ των πραγμάτων λοιπόν και με βάση τα δεδομένα που ίσχυσαν, το πρόβλημα των προσφύγων είχε θέση στη γενικότερη αναπτυξιακή πολιτική της Κυβέρνησης και δεν αντιμετωπίστηκε μεμονωμένα. Εξάλλου, δεν αποτέλεσε και το μόνο πρόβλημα που επιζητούσε αντιμετώπιση. Μπορεί να προωθήθηκε από την Κυβέρνηση σαν προτεραιότητα, αλλά ουσιαστικά ανήκε σε μια ευρεία κατηγορία προτεραιοτήτων που είχε θέσει η Κυβέρνηση. Μέσα σε όλες τις προτεραιότητες, η αντιμετώπιση του προσφυγικού είχε όρια και περιοριζόταν στο σημείο που ξεκινούσαν οι άλλες προτεραιότητες. Το είδος λοιπόν των μέτρων στήριξης των προσφύγων και η εξέλιξή τους κατά την υπό εξέταση περίοδο, ήταν ένα αποτέλεσμα κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών αλλά και τυχαίων παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί, άλλοτε λειτούργησαν υπέρ και άλλοτε εναντίων των προσφύγων.

Η αναπτυξιακή πολιτική της Κυβέρνησης κατά την υπό εξέταση περίοδο ήταν τέτοια, έτσι ώστε το 1977 το ύψος της βιομηχανικής παραγωγής, είχε επανέλθει στα επίπεδα που ήταν προ της εισβολής²⁴⁶. Το ίδιο όμως δεν ίσχυσε και στην περίπτωση των προσφύγων, αφού τα προ της εισβολής επίπεδα συνεχίζουν, ακόμα και σήμερα, να αποτελούν μια μακρινή ανάμνηση.

²⁴⁶ Κυπριακή Δημοκρατία, Γραφείο Προγραμματισμού, *Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης 1999-2003*, Λευκωσία, 2007, σ. 10-11.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΩΝ

CIA	Central Intelligence Agency
UNDP	United Nations Development Programme
UNHCR	Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες
Βουλή	Βουλή των Αντιπροσώπων Κύπρου
Ειδικό Ταμείο	Ειδικό Ταμείο Ανακουφίσεως Εκτοπισθέντων και Παθόντων
Η.Π.Α.	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
Κεντρική Τράπεζα	Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου
Κλιμάκιο Η.Π.Α.	Υποεπιτροπή για τους πρόσφυγες της Γερουσίας των Η.Π.Α.
Κογκρέσο	Κογκρέσο των Ηνωμένων Πολιτειών
Κυβέρνηση	Κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας
Μακάριος	Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριος Γ΄
Παγκόσμια Τράπεζα	Διεθνής Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης
ΠΕΟ	Παγκύπρια Εργατική Ομοσπονδία
ΣΕΚ	Συνομοσπονδία Εργαζομένων Κύπρου
Ύπατη Αρμοστεία	Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες
Υπηρεσίας Μέριμνας	Υπηρεσίας Μέριμνας και Αποκατάστασης Εκτοπισθέντων
Υπουργείο Εργασίας	Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων Κύπρου
Υπό εξέταση περίοδος	1974-1976

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Central Intelligence Agency – Office of Research and Reports, 1964, CIA/RR GS 64-19, Geographic Support Study: «Separation of Greek Cypriot and Turkish Cypriot Populations», June 1964, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T01018A000600120001-2.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 14/10/2019).

Central Intelligence Agency , 1976, ER 76-10372U, «Communist Aid to Less Developed Countries of the Free World, 1975», July 1976, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP08S01350R000602020001-7.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 14/10/2019).

Central Intelligence Agency, 1977, CG NIDC 77-149C, «National Intelligence Daily Cable», 28 June 1977, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79T00975A030200010047-4.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 14/10/2019).

Gerald R. Ford Presidential Library & Museum, Congressional Items, Transition Subject File, 1974, Box 1, 'The Case Amendment to the State Department Authorization Bill', S. 3473, 1975, σ. 3-4, <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0353/1555879.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 30 Αυγούστου 2019).

Hoover Jeffrey, «The Society and its Environment», στο: Frederica M. Bunge (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1980, σ. 53-102, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31210023605601&view=1up&seq=7> (ημερομηνία πρόσβασης 07 Αυγούστου 2019).

Justice for Cyprus Committee, *The Refugees of Cyprus*, Justice for Cyprus Committee, New York 1984, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.c087754310&view=1up&seq=1>, (ημερομηνία πρόσβασης 08 Αυγούστου 2019).

Kennedy Charles Stuart and Crawford William Roy Jr., *Interview with William R. Crawford Jr.*, 1988, <https://www.loc.gov/item/mfdipbib000246/> (ημερομηνία πρόσβασης 30 Αυγούστου 2019).

Kondonassis J. Alex & Yesilada Birol, «Republic of Cyprus», στο: Solsten Eric (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1993, σ. 108-160, <https://archive.org/details/cypruscountrystu00sols/page/n5>, (ημερομηνία πρόσβασης 08 Αυγούστου 2019).

Loizos Peter, «Κατανοώντας το 1974, κατανοώντας το 1994», στο: Περισιτιάνης Νίκος & Τσαγγαράς Γιώργος (επιμ.), *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, σ. 105-122.

Meleagrou Eleni & Yesilada Birol, «The Society and its Environment», στο: Solsten Eric (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1993, σ. 47-81, <https://archive.org/details/cypruscountrystu00sols/page/n5> (ημερομηνία πρόσβασης 08 Αυγούστου 2019).

Ministry of Education, *Cyprus Today vol.12 no.3-4 May-August 1974*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/324> (ημερομηνία πρόσβασης: 08 Ιουλίου 2019).

Ministry of Education, *Cyprus Today vol.12 no.5 September-October 1974*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/325> (ημερομηνία πρόσβασης: 08 Ιουλίου 2019).

Ministry of Education, *Cyprus Today vol.13 no.2 March-April 1975*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/328>, (ημερομηνία πρόσβασης: 08 Ιουλίου 2019).

Ministry of Education, *Cyprus Today vol.13 no.4 July-August 1975*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/330>, (ημερομηνία πρόσβασης: 08 Ιουλίου 2019).

Ministry of Education, *Cyprus Today vol.13 no.5-6 September-December 1975*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/331>, (ημερομηνία πρόσβασης: 08 Ιουλίου 2019).

Ministry of Education, *Cyprus Today vol.14 no.2 March-April 1976*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/333>, (ημερομηνία πρόσβασης: 08 Ιουλίου 2019).

Ministry of Education, *Cyprus Today vol.14 no.3-4 May-August 1976*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/334>, (ημερομηνία πρόσβασης: 08 Ιουλίου 2019).

Norwegian Refugee Council/Internal Displacement Monitoring Centre (NRC/IDMC), *Profile of Internal Displacement: Cyprus*, 27 April 2005, <https://www.refworld.org/docid/3bd98d542.html>, (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Οκτωβρίου 2019).

Phylaktis Kate, *The Banking System of Cyprus, Past, Present and Future*, Macmillan Press, London 1995.

Republic of Cyprus, *The Third Five-Year Plan (1972-1976)*, Ψηφιακή Πλατφόρμα Κυπριακής Βιβλιοθήκης,
<http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/files/original/e46dd549e90e97ae2cf922f78712f868.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

The UN Refugee Agency (UNHCR), 1974, Incoming Cable from UN Secretary-General Kurt Waldheim to UN High Commissioner Prince Sadruddin Aga Khan, New York, 1974, <https://www.unhcr.org/research/archives/441e6fd22/incoming-cable-un-secretary-general-kurt-waldheim-un-high-commissioner.html> - (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

The UN Refugee Agency (UNHCR), 1974, *Opening Statement by Prince Sadruddin Aga Khan, United Nations High Commissioner for Refugees, to the Executive Committee of the High Commissioner's Programme*, twenty-fifth session, Geneva, 14 October 1974, <https://www.unhcr.org/admin/hcspeeches/49f8112be/opening-statement-prince-sadruddin-aga-khan-united-nations-high-commissioner.html> - (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

The UN Refugee Agency (UNHCR), 1975, *Statement by Prince Sadruddin Aga Khan, United Nations High Commissioner for Refugees, at the 59th Session of the United Nations Economic and Social Council (ECOSOC)*, 10 July 1975, <https://www.unhcr.org/admin/hcspeeches/3ae68fd14/statement-prince-sadruddin-aga-khan-united-nations-high-commissioner-refugees.html> - (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

The UN Refugee Agency (UNHCR), 1976, *Statement by Prince Sadruddin Aga Khan, United Nations High Commissioner for Refugees, to the Third Committee of the United Nations General Assembly*, 15 November 1976, <https://www.unhcr.org/admin/hcspeeches/3ae68fd10/statement-prince-sadruddin-aga-khan-united-nations-high-commissioner-refugees.html> - (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

The World Bank, *Cyprus: A Long-Term Development Perspective*, Washington 1987.

The World Bank, Report No. 1151-CY, *Cyprus Country Economic Memorandum*, Washington, 1976,
<http://documents.worldbank.org/curated/en/385661468031766418/pdf/multi0page.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

The World Bank, Report No. 2895-CY, *Cyprus Country Economic Memorandum*, Washington 1980,

<http://documents.worldbank.org/curated/en/194271468031769080/pdf/multi-page.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 23/10/2019).

The World Bank, Report No. 5522-CY, *Cyprus Country Economic Memorandum*, Washington 1985,

<http://documents.worldbank.org/curated/en/774321468244507005/pdf/multi0page.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

Thorp, W. Long, *Cyprus: suggestions for a development programme*, United Nations, New York 1961,

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015035011181&view=1up&seq=5> (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

Turkish Cypriot Human Rights Committee, *Human Rights in Cyprus*, Turkish Cypriot Human Rights Committee, Nicosia 1979.

U.S. Embassy in Cyprus, «Συνοπτική Έκθεση», 2016, <https://cy.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/237/2018-HR-Report-Cyprus-GR.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 13/10/2019).

United Nations Security Council, 1974, S/11564, *Report by the Security-General of the United Nations operations in Cyprus* (for the period 23 May to 5 December 1974), 6 December 1974, <https://search.archives.un.org/uploads/r/united-nations-archives/0/e/3/0e3c5ac9b404f8c069252bf9f37b1ff3d1e890f73716cf52e5819aab9f445e37/S-0903-0010-11-00001.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 06 Αυγούστου 2019).

United States Department of State, Office of the Historian, Bureau of Public Affairs, *Foreign Relations of the United States*, Document 181, 1969–1976, Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973–1976, σ. 609-610, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v30/d181> (ημερομηνία πρόσβασης 06 Αυγούστου 2019).

United States General Accounting Office, 1981, *U.S. assistance to Cyprus*, Report to the Subcommittee on Europe and the Middle East, House Committee on Foreign Affairs, U.S. Government Printing Office Washington, 30 November 1981, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.d0000198119&view=1up&seq=8> (ημερομηνία πρόσβασης 09 Αυγούστου 2019).

United States Senate, 1974, Congressional Record-Senate, p. S20394-S20397, December 3, 1974, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP76M00527R000700040001-9.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 14/10/2019).

United States Senate, 1974, *Crisis on Cyprus: 1974, A Study Mission Report*, Prepared for the Subcommittee to Investigate Problems Connected With Refugees And Escapees of the Committee On the Judiciary Ninety-third Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, 19 December 1974,

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.a0000638221>, (ημερομηνία πρόσβασης 09 Αυγούστου 2019).

United States Senate, 1974, *Humanitarian Problems On Cyprus*, Hearing Before the Subcommittee to Investigate Problems Connected With Refugees And Escapees of the Committee On the Judiciary, Ninety-third Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, 26 September 1974, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31210019082724&view=1up&seq=1> (ημερομηνία πρόσβασης 09 Αυγούστου 2019).

United States Senate, 1975, *Crisis on Cyprus: 1975, One year after the invasion*, A Study Mission Report, Prepared for the Subcommittee to Investigate Problems Connected With Refugees And Escapees of the Committee On the Judiciary Ninety-third Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, 20 July 1975, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015077914748> (ημερομηνία πρόσβασης 09 Αυγούστου 2019).

United States Senate, 1976, *Crisis on Cyprus: 1976, crucial year for peace*, A Staff Report, Prepared for the Subcommittee to Investigate Problems Connected With Refugees And Escapees of the Committee On the Judiciary, Ninety-third Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, 19 January 1976, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015077914805> (ημερομηνία πρόσβασης 09 Αυγούστου 2019).

United States Senate, 1976, *Displaced persons in Cyprus*, Report of a Special Study Mission to Cyprus, to the Committee on the Judiciary, Ninety-Fourth Congress, Second Session, U.S. Government Printing Office Washington, November 1976, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015078698993&view=1up&seq=5>, (ημερομηνία πρόσβασης 09 Αυγούστου 2019).

Whitaker P. Donald, «The Economy», στο: Freferica M. Bunge (επιμ.), *Cyprus: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1980, σ. 103-152, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31210023605601&view=1up&seq=7> (ημερομηνία πρόσβασης 06 Αυγούστου 2019).

Wilson Rodney, *Cyprus and the International Economy*, St. Marin's Press, New York 1992.

Zetter Roger, «Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity», *Journal of Refugee Studies*, Vol 4 (1) (1991), σ. 39-62.

Zetter Roger, «Refugees and forced migrants as development resources the Greek-Cypriot refugees from 1974», *The Cyprus review*, Vol. 4 (1) (1992), σ. 7-39.

Zetter Roger, «Rehousing the Greek-Cypriot Refugees from 1974. Dependency, Assimilation, Politicisation», στο: John T.A. Koumoulides (επιμ.), *Cyprus in transition 1960-1985*, Trigraph, London 1986, σ. 106-125.

Αριστείδου Ιάκωβος, *Οδοιπορικό της Ανάπτυξης της Κύπρου από την ανεξαρτησία και μετά – Μαθήματα για το μέλλον*, Ιάκωβος Αριστείδου, Λευκωσία, 2010.

Βουλή των Αντιπροσώπων, Πρακτικά Συνεδριάσεων Ολομέλειας, Β΄ Βουλευτική Περίοδος, Σύνοδος Ε΄ (12.09.1974 - 24.07.1975), <http://www.parliament.cy/images/media/redirectfile/b-Synodos-e.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 13/06/2019).

Βουλή των Αντιπροσώπων, Πρακτικά Συνεδριάσεων Ολομέλειας, Β΄ Βουλευτική Περίοδος, Σύνοδος ΣΤ΄ (25.09.1975 - 22.07.1976), <http://www.parliament.cy/images/media/redirectfile/b-Synodos-f.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 13/06/2019).

Γενική Διεύθυνση Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων, Συντονισμού και Ανάπτυξης, Αναπτυξιακή Στρατηγική του Κράτους 1962-2013, http://www.dgepcd.gov.cy/dgepcd/dgepcd.nsf/page59_gr/page59_gr?OpenDocument (ημερομηνία πρόσβασης 13/06/2019).

Γενικό Λογιστήριο της Δημοκρατίας, Δημοσιονομική Έκθεση 1975-1976.

Δημητρίου Κορίνα & Τριμικλινιώτης Νίκος, *Το Νομικό Πλαίσιο στην Κυπριακή Δημοκρατία, Ο Εκτοπισμός στην Κύπρο - Οι Συνέπειες της Πολιτειακής και της Στρατιωτικής Διαμάχης*, PRIO Cyprus Centre, Λευκωσία, 2012, <https://cyprus.prio.org/Publications/Publication/?x=122> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Οκτωβρίου 2019).

Ευδόκας Τάκης & Άλλοι, *Αντιπροσωπευτική έρευνα ανάμεσα στις 200.000 πρόσφυγες της Κύπρου*, Ομάδα Ψυχοκοινωνικών Μελετών, Κύπρος 1976.

Εφημερίδα Πολίτης, «Δεν κηρύχθηκε κατάσταση έκτακτης ανάγκης το 1974», 22 Ιουλίου 2017, <https://politis.com.cy/politis-news/kypros/den-kirychthike-katastasi-ektaktis-anagkis-to-1974/> (ημερομηνία πρόσβασης: 07 Σεπτεμβρίου 2019).

Εφημερίδα Φιλελεύθερος, *Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας, Τόμος 2, 1970-1979, Η δεκαετία της κυπριακής τραγωδίας*, Ο Φιλελεύθερος Εκδόσεις Βιβλιοθήκης, Λευκωσία 2011.

Θεοφάνους Ανδρέας, «Ανατομία του οικονομικού “θαύματος” 1974-1994», στο: Περιστιάνης Νίκος & Τσαγγαράς Γιώργος (επιμ.), *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, σ. 13-33.

Κυπριακή Δημοκρατία, Γραφείο Προγραμματισμού, *Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης 1999-2003*, Λευκωσία, 2007.

Κυπριακή Δημοκρατία, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, *Υπουργείο Εσωτερικών, 25 χρόνια Κυπριακής Δημοκρατίας, 1960-1985*, Λευκωσία 1986.

Κυπριακή Δημοκρατία, *Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1975-1976)*, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/1150> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Κυπριακή Δημοκρατία, *Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1977-1978)*, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/1151> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Κυπριακή Δημοκρατία, *Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσεως (1979-1981)*, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/1152> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1974*, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/134> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1975*, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/135> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Κυπριακή Δημοκρατία, *Επίσημη εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας 1976*, <http://www.cyprusdigitallibrary.org.cy/items/show/136> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Λάμπρου Κ. Γιάννης, *Ιστορία του Κυπριακού. Τα χρόνια μετά την Ανεξαρτησία, 1960-2008*, Εκδόσεις Πάργα, Αθήνα 2008.

Μάτσης Συμεών, «Μια τομή στην Κυπριακή οικονομία της περιόδου 1960 –1985», στο: Καζαμιάς Γιώργος & Χατζηχριστοδούλου Χριστόδουλος (επιμ.), *Η Κύπρος τον εικοστό αιώνα: Κράτος, κοινωνία και οικονομία. Γ' Ημερίδα Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας Κύπρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία 2015, σ. 162-191.

Μαυράτσας Β. Καίσαρ, «Από την οικονομική εντατικοποίηση στον οικονομικό εφesuχασμό και τον υπερκαταναλωτισμό. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στην εξέλιξη της οικονομικής κουλτούρας μετά το 1974», στο: Περιστιάνης Νίκος & Τσαγγαράς Γιώργος (επιμ.), *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995, σ. 55-71.

Οικονομίδης Χριστοφή, *Απομυθοποιημένη ιστορία του κυπριακού στα τελευταία 129 χρόνια (1878-2007)*, Τόμος Α, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2008.

Παπαδημήτρης Παναγιώτης, *Ιστορική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου: 1878-1978*, 15^{ος} τόμος, Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου, Λευκωσία 1979.

Πασιαρδής Πάνος, *Το κόστος της τουρκικής εισβολής και προτάσεις ισότιμης κατανομής του*, Πανεπιστήμιο Κύπρου (Τμήμα Οικονομικών) και Κεντρικός Φορέας Ισότιμης Κατανομής Βαρών, Λευκωσία 2000,
<http://www.kentrikosforeas.org.cy/images/meleticy.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Σχεδιάσμα για το Κυπριακό: Απόπειρα μιας υλιστικής προσέγγισης*, <http://spyrossakellaropoulos.com/keimenaDetails.php?nid=94> (ημερομηνία πρόσβασης: 19 Ιουνίου 2019).

Τζωρτζής Χρ. Κώστας, *Μακάριος (1913-1977): Ένα μεγάλο κεφάλαιο στη νεότερη ιστορία της Κύπρου*, Κώστας Χρ. Τζωρτζής, Λευκωσία 2015

Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1974*, <http://www.mlsi.gov.cy/mlsi/mlsi.nsf/All/BE5CE96DF914265EC225783E002D0F34?OpenDocument> (ημερομηνία πρόσβασης: 07 Σεπτεμβρίου 2019).

Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1975*, <http://www.mlsi.gov.cy/mlsi/mlsi.nsf/All/B45777D5D6E1BF69C225783E002D1C1B?OpenDocument> (ημερομηνία πρόσβασης: 07 Σεπτεμβρίου 2019).

Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Ετήσια Έκθεση 1976*, <http://www.mlsi.gov.cy/mlsi/mlsi.nsf/All/AB3D217309E96EFCC225783E002D2799?OpenDocument> (ημερομηνία πρόσβασης: 07 Σεπτεμβρίου 2019).

Υπουργείο Εργασίας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Η ιστορία των κοινωνικών ασφαλίσεων*,
[http://www.mlsi.gov.cy/mlsi/sid/sidv2.nsf/All/5E73CBCE9D7D950EC2257DAF0035EFCC/\\$file/2.%20%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%97.pdf](http://www.mlsi.gov.cy/mlsi/sid/sidv2.nsf/All/5E73CBCE9D7D950EC2257DAF0035EFCC/$file/2.%20%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%97.pdf) (ημερομηνία πρόσβασης: 07 Σεπτεμβρίου 2019).

Χριστοδούλου Δημήτρης, *Εκεί που το Κυπριακό θαύμα δεν έφτασε. Δομικές και θεσμικές ανεπάρκειες & πολιτικο-κοινωνικά ελλείμματα*, Εκδόσεις Intercollege, Λευκωσία 1995.

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Βιομήχανοι μιας Μηλιάς, Κυθρέας, Καϊμακλίου – Σύσκεψη*, 2 Σεπτεμβρίου 1974, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/313/biomekhanoi-mias-melias-kuthreas-kaimakliou-suskepse/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Γλαύκος Κληρίδης – Επίσκεψη σε προσφυγικούς καταυλισμούς*, 19 Αυγούστου 1974, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1530/glaukos-klerides-episkepse-se-prosphugikous-kataulismous/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Γλαύκος Κληρίδης και Ελληνοκύπριοι πρόσφυγες - Δηλώσεις*, 18 Αυγούστου 1974, Λευκωσία, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1316/glaukos-klerides-kai-ellenokuprioi-prosphuges-deloseis/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Εθνικό Συμβούλιο – Ίδρυση και πρώτη συνεδρίαση*, 21 Γενάρη 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/374/ethniko-sumbouliao-idruse-kai-prote-sunedriase/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Αναχώρηση για Αραβικές χώρες – Δηλώσεις και τελετή*, 23 Μαΐου 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1663/makarios-anakhorese-gia-arabikes-khores-deloseis-kai-telete/> (ημερομηνία πρόσβασης 17/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Διάσκεψη Τύπου για το Κυπριακό*, 03 Ιανουαρίου 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/3375/makarios-diaskepse-tupou-gia-kupriako-03-01-1975/> (ημερομηνία πρόσβασης 17/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Καταύλισμός προσφύγων – Πρώτη επίσκεψη*, 08 Δεκεμβρίου 1974, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/407/makarios-kataulismos-prosphugon-prote-episkepse/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Μακάριος – Σύσκεψη για καταστροφή της οικονομίας από τουρκική εισβολή*, 13 Ιουνίου 1975 <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1801/makarios-suskepse-gia-katastrophe-oikonomias-apo-tourkike-eisbole/> (ημερομηνία πρόσβασης 17/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Ντοκιμαντέρ του Λειτουργού Τηλεόρασης του ΡΙΚ Παύλου Παύλου για τη ζωή στην Κύπρο ένα χρόνο μετά την τουρκική εισβολή, κάτω από τον γενικό τίτλο «Αναστήλωση»*, 31 Δεκεμβρίου 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1265/anastelose/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, *Παγκύπρια Επιτροπή Προσφύγων – Συνεδρίαση - Παρασκευαΐδας*, 22 Σεπτεμβρίου 1974, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1837/pagkupria-epitrope-prosphugon-sunedriase-paraskeuaidas/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, Πατσάλιδης – Οικονομικό Συμβούλιο – Συνεδρίαση για επαναδραστηριοποίηση οικονομίας, 8 Σεπτεμβρίου 1974, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1372/patsalides-oikonomiko-sumbouliao-sunedriasegia-epandrasteriopoiese-oikonomias/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, Σπανός – Ταμείο Ανακούφισης και Αποκατάστασης Εκτοπισθέντων, 19 Μαρτίου 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1405/spanos-tameio-anakouphises-kai-apokatastases-ektopisthenton/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, Σπανός και Τομπάζος – Συνοικισμοί προσφύγων υπό ανέγερση - Επίσκεψη , 30 Οκτωβρίου 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/595/spanos-kai-tompazos-sunoikismoiprospugon-upo-anegerse-episkepse/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, Στάση εργασίας δημοσίων υπαλλήλων, 20 Οκτωβρίου 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/596/stase-ergasias-demosion-upallelon/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).

Ψηφιακός Ηρόδοτος, Λευκωσία, Συνέντευξη – Προβλήματα εκτοπισθέντων εμποροβιομηχάνων Αμμοχώστου, 9 Δεκεμβρίου 1975, <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/1412/sunenteukse-problemata-ektopisthenton-emporobiomekhanon-ammokhostou/>, (ημερομηνία πρόσβασης 03/09/2019).